

Тема 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки

План

1. Предмет і методологія історії економіки та економічної думки, її місце в системі економічних наук
2. Проблеми періодизації історії розвитку економіки та економічної думки.
Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку

1. Предмет і методологія історії економіки та економічної думки, її місце в системі економічних наук

Історія економіки та економічної думки є складовою системи економічних наук, загальним науковим об'єктом дослідження яких є економіка. Поняття «економіка», похідне від грецького «oikonomia», використовується для визначення сфери суспільного життя, де створюються, розподіляються та споживаються життєві (матеріальні та духовні) блага для задоволення потреб людини та суспільства. Це сфера господарської діяльності людини, сфера господарювання.

Предметом історії економіки та економічної думки є

- становлення, функціонування та розвиток економіки у процесі історичної еволюції на мікро-, мезо-, макро- і глобальному рівнях; конкретні форми становлення, розвитку і функціонування економічних систем у різні історичні епохи з урахуванням національних, природних, політичних, духовних та інших особливостей конкретних країн, їх угруповань, міжнародної економіки, системоутворюючі зв'язки економічних систем;
- системний погляд на історичний процес виникнення, розвитку, змагання та зміни економічної думки, закономірностей її еволюції та ролі в розвитку цивілізацій. етапні внески видатних особистостей, основних шкіл, течій та напрямів; аналіз фундаментальної бази хрестоматійних позицій економічної науки та сучасних економічних вчень; адекватність, повнота та достовірність теоретичного відображення закономірностей перебігу господарських процесів на певному етапі історичного розвитку;
- встановлення та дослідження методологічних засад історико-економічного аналізу, еволюції методів пізнання економічної дійсності.

В українській історико-економічній літературі поряд з поняттям «економічна система» використовують також поняття «господарська система». Існує два основних підходи до його ідентифікації у певних критеріальних аспектах. Господарська система розглядається як ціле з такими складовими як територіальний і демографічний компонент, особливості соціально-економічних відносин, галузі матеріального виробництва, сфери фінансів, грошового обігу та кредиту, внутрішній та зовнішній ринки, підсистема державного регулювання економіки. Господарська система аналізується на основі системності як цілісне утворення, визначальними характеристиками якого є рівень техніки та технології у процесі виробництва суспільних благ і функції людей; наявні у суспільстві форми власності на засоби виробництва; суспільна зрілість людей та форми їх суспільної залежності, свідома організація господарської діяльності людей, зокрема зміна ролі держави у господарській системі. Спільним у

дослідженні економічних систем є аналіз системоутворюючих зв'язків її складових.

У системі економічних наук та економічної освіти історія економіки та економічної думки — самостійна фундаментальна наука та навчальна дисципліна.

Історія економіки та економічної думки логічно доповнює та поглиблює знання з політичної економії, мікро- та макроекономіки, функціональних і галузевих економічних наук, систематизує та аналізує економічні знання. У ній сконцентровано пізнавальний досвід поколінь з дослідження соціально-економічних проблем, який використовують для формування сучасної політики, теорії та практики. Історико-економічні знання є у структурі кожної економічної науки у формі її історії, вони дають змогу отримати інформацію про напрямки, темпи та проблеми розвитку, пізнати методологічні підходи дослідження. Історико-економічна наука забезпечує синтез історико-економічних і теоретичних знань сучасних економічних наук, відіграє роль пропагандиста інтеграції наукового принципу розвитку в галузевих і функціональних науках, є ініціатором постановки міждисциплінарних проблем, сприяє гуманізації наукового змісту економічних знань. Вона тісно пов'язана з історією, філософією, географією, соціологією, політологією та іншими суспільними науками.

Вивчення історії економіки та економічної думки є умовою для визначення об'єктивних закономірностей розвитку світової економіки, дозволяє розкрити взаємозв'язок теорій та умов їх виникнення, з потребами економічної практики. Вивчення господарського досвіду та сучасних проблем економічної теорії, проведення порівняльного історико-економічного аналізу дають змогу забезпечити єдність теорії, історії та соціально-економічної практики, ефективний вихід економічної науки в сучасність.

Історія економіки та економічної думки виконує такі функції:

- *світоглядну* — формування наукової картини світового процесу господарської еволюції людства;
- *акумулятивну* (нагромадження) — збір, вивчення та узагальнення господарського досвіду людства;
- *пропедевтичну* (підготовча) — визначення змісту базових економічних термінів на основі конкретних фактів з економічної історії;
- *формування реалізму економічного мислення* — вивчення й аналіз позитивних і негативних факторів, що впливають на досвід господарської діяльності людства;
- *методологічну* — історична ілюстрація та критика економічних законів і теорій економічної теорії, наукове обґрунтування нових економічних теорій;
- *прогнозування* — на основі використання досвіду, передбачення майбутнього розвитку;
- *виховну* (гуманістичну) — уміння приймати рішення, враховуючи політичні та моральні чинники.

Сучасна наука виокремлює такі науково-організаційні форми історико-економічних досліджень як економічна думка, економічне вчення, школа, течія та

напрями економічної думки, концепція та теорія. Поділ на школи, течії та напрями умовний і залежить від критеріїв, проблематики і методології, що кладуться дослідниками в основу їх визначення.

Економічна думка є найзагальнішим, широким і багатоплановим поняттям, яке охоплює сукупність усіх поглядів і побажань з економічних питань, які існували та існують у суспільній свідомості.

Погляд — це напрям думок, точка зору, переконання.

Економічне вчення — це система упорядкованих та пов'язаних між собою поглядів і думок, в яких сконцентровано теоретико-методологічне відображення історичного процесу пізнання економічних явищ і процесів, система поглядів у певний період розвитку знань.

Школа економічної думки — сукупність економічних учень, об'єднаних базовими ідейними принципами, спільністю та наступністю методів.

Течія економічної думки — сукупність шкіл, які пропонують альтернативні варіанти або модифікації розвитку єдиних вихідних принципів економічних досліджень.

Напрямок економічної думки — наймасштабніше утворення в історії економічної думки, яке охоплює сукупність течій, які відстоюють базові принципові положення та еволюціонує протягом тривалого історичного періоду.

Теорія — це структурована за допомогою наукових категорій, понять і законів система достовірних теоретичних та емпіричних знань, яка дає цілісне пояснення всього різноманіття фактів і подій господарського життя певної економічної системи. *Концепція* — сукупність або система поглядів, спосіб розуміння, тлумачення певного предмету, провідний задум, що визначає стратегію дослідження.

Методологія історії економіки та економічної думки. Прогрес наукового знання досягається як в теоретичному пізнанні, так і в методах, що використовують дослідники. Теорія та методологія утворюють внутрішню єдність. Співвідношення теоретичних і методологічних аспектів реалізується у положенні, що кожна попередня економічна теорія в міру своєї фундаментальності та наукової значущості володіє потенціалом і функцією методу для наступних теорій, що зумовлює спадкоємність економічних теорій. Якщо предмет науки розкриває, що пізнається, то метод — як пізнається. Науковий метод — це шлях пізнання, сукупність взаємопов'язаних засобів і правил дослідження та здобуття знань, їх обґрунтування. Застосування окремих методів не може бути довільним, вони повинні відповідати особливостям предмету дослідження. Вивченням методів пізнання як системи займається наука методологія. *Функціональна роль методу та методології полягає у побудові певного теоретичного обґрунтування, виявленні принципів і внутрішньої логіки формування системи теоретичного знання, взаємозв'язку її структури та механізму функціонування.*

Методологічні засади історії економіки та економічної думки ґрунтуються на використанні загальнонаукових і спеціальних методів економічної науки. Українські дослідники вважають, що *метод історико-економічного аналізу* є

системною конструкцією, до якої належать сукупність методів наукового пізнання.

Сучасна економічна теорія та історико-економічна наука ґрунтуються на цивілізаційно-еволюційній парадигмі. Еволюційна економічна теорія розглядає економічну систему як динамічну, в зростанні, розвитку та вдосконаленні, як природно-історичний процес. Методологія еволюційної економіки спирається на діалектичну філософію та логіку, розкриття причинно-наслідкових зв'язків і залежностей у розвитку економічних систем, єдність теорії та практики, закони еволюції органічної системи. Цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів використовує системно-синергетичний метод. Згідно *загальної теорії систем*, розробленої в 30-х рр. ХХ ст., по-перше, система аналізується як множинність взаємодіючих елементів, об'єднаних структурою зв'язків, що забезпечують взаємосприяння та взаємообмеженість їх властивостей і функцій; по-друге, використовуються принципи диференціації та інтеграції, коли визнається об'єктивна необхідність поділу конкретної системи на частини з наступною інтеграцією їх у цілісність, що має нові якості; по-третє, як стимул розглядається не причина (минула подія), а робиться наголос на результат.

Метод наукової абстракції дозволяє відобразити загальні та найсуттєвіші властивості економічного життя суспільства, що узагальнюються поняттям «економічні категорії».

*Метод емпіричного (грецьк. *empeiria* — досвід) дослідження* (спостереження, порівняння, вимірювання, систематизація подій і фактів) дозволяють описати, порівняти, дослідити та узагальнити реальні економічні явища, сформулювати знання про економічну дійсність. Цей метод спирається на філософію позитивізму, критерієм істини є два головних принципи: верифікація (перевірка гіпотези, теорії) та фальсифікація (заперечення гіпотези, теорії). Емпіричний метод використовує *економічна компаративістика*, що досліджує розвиток економічних систем та його соціально-економічні наслідки в різних зіставленнях у національному, регіональному та світовому масштабах, тенденції та особливості розвитку економічних систем постсоціалістичних країн в умовах ринкових перетворень. В оцінці історичних фактів і подій значну роль відіграють *кліометричні дослідження*, що використовують статистичні методи дослідження за допомогою ЕОМ, моделювання, аналогії й альтернативи для пояснення минулого, економічну теорію для вивчення економічної історії.

Історико-економічний аналіз — це поглиблене дослідження системності, рівня інтегрованості та причинно-наслідкового механізму процесу економічного розвитку, відмова від догматичного розуміння історії розвитку економіки та визнання плюралізму форм теоретичного відображення економічної дійсності.

Вирішальне значення у методологічному арсеналі має *системно-структурний (системно-функціональний) метод*, згідно з яким економіка вивчається як система з широкими функціональними зв'язками, коли ціле та його частини взаємопов'язані різноманітністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків, структурних елементів та рівнів.

Історико-генетичний метод дає змогу з'ясувати послідовний аналіз фактів і процесів генезису та еволюції об'єктів дослідження, розкриття причинно-

наслідкового механізму розвитку економіки, визначити місце і роль теорії у сукупному системному знанні певної історичної доби, розкрити зв'язок між теоріями минулого та сучасного, взаємозв'язок ідей з політикою та практикою.

Історико-порівняльний метод порівнює об'єкти історико-економічного дослідження у часі та просторі, виявляє взаємодію загального, особливого та одиничного в економічному розвитку.

Історико-типологічний метод виявляє однотипні властивості та ознаки у різних явищах і подіях економічного життя. *Порівняльно-статистичний* — отримання, обробка, збирання і відбір, класифікація і аналіз історико-статистичної інформації. *Монографічно-дедуктивний* метод встановлює загальні закономірності через вивчення окремих економічних структур.

Проблемно-логічний метод дослідження розкриває глибинні сутнісні характеристики на основі виявлення внутрішньої логіки, дає змогу представити розвиток економіки та економічної науки як об'єктивно-зумовлену історію.

Історико-економічна наука використовує *метод економічного моделювання*, що здійснює пошук найбільш ефективних, оптимальних схем організації економічних систем, є формалізованим описом і кількісним виразом економічних процесів і явищ. *Метод ідеальних типів* є теоретичною моделлю, що найповніше відбиває певний стан господарської системи, її ідеальний тип, використовується для розкриття особливостей господарської сфери конкретного суспільства на відповідному етапі його історичного розвитку. *Метод контрфактичних моделей* визначає можливості альтернативних шляхів розвитку, висвітлення невикористаних можливостей, позитивних і негативних сторін реального процесу. *Абсолютистський* (від лат. «самостійний») підхід полягає у розгляді теорії як безперервного прогресу від помилкових тверджень до істини, яка зводиться в «абсолют». Цей підхід виключає можливість існування інших методологічних підходів. *Кумулятивний* підхід (від лат. «накопичення») припускає, що нові за часом теорії є беззаперечно краще «старих», отже, вивчати останні необов'язково. *Релятивістський* підхід (від лат. «відносний») відкидає можливості пізнання об'єктивної істини взагалі на підставі повної відносності усіх людських знань.

2. Проблеми періодизації історії економіки та економічної думки. Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку

Наукова періодизація — це узагальнена характеристика об'єкта дослідження через поділ процесу розвитку на якісно відмінні періоди, усвідомлення його структурної еволюції в кожний конкретний період розвитку. Питання періодизації історичного розвитку господарських систем є дискусійним у вітчизняній і зарубіжній історико-економічній науці. На сьогоднішній день загальноновизнаної обґрунтованої концепції періодизації, що охопила б всю історію людства, не існує.

Функціонально-пізнавальне значення *періодизації історії економіки* полягає у визначенні логіки історичного розвитку господарських систем суспільства, характеристикі їхніх ключових періодів та етапів розвитку, якісних змін в них, процес зростання цілісності системи, *періодизації історії економічної думки* — у відтворенні особливості економічних ідей у кожний конкретний період їх

розвитку, врахуванні спадкоємності економічних знань, виявленні основних віх її поступального розвитку.

Погляди про поступальний рух економічного життя висловлювали давньоримські мислителі Овідій, Лукрецій Кар, Вітрувій. Так, Вітрувій зазначав, що господарська діяльність людини характеризується такими стадіями, як освоєння вогню, перехід до будівництва житла, приручення тварин, нагромадження досвіду та знань, винахід і вдосконалення знарядь праці для виробництва життєво необхідних благ. У XV–XVI ст. у працях Ф. Патріці, І. Барбаро, Г. Агриколи, А. Рамеллі та ін. формується ідея значення промисловості (ремесла) як джерела розвитку суспільства.

У добу комерціалізації економіки та Просвітительства другої половини XVIII ст. сформувалася *еволюційна парадигма*, що обґрунтовує повільний, лінійний, безконечний, необоротний і висхідний розвиток людства, прогрес як загальний закон еволюції, критерієм періодизації історії було використано суспільний поділ праці. Так, **А.-Р. Тюрго** вперше впровадив у наукове використання поняття «прогрес» як розвиток більш досконалого із менш досконалого, писав про науково-технічний і суспільно-моральний прогрес людства на чолі з країнами Західної Європи. Історію економіки розглядав як розвиток таких етапів: 1) дикунство з мисливством, 2) приручення тварин, 3) освоєння землеробства, будівництво міст, 4) поява «механічних мистецтв» (ремесел), торгівлі, суспільного життя. **А. Сміт** розглядав чотири стадії економічного розвитку людства: полювання, збиральництво, сільське господарство, комерційне суспільство. **Ж. А. Кондорсе** визнавав безконечність і незворотність еволюції людського суспільства, десять історичних епох від риболовства, збиральництва та полювання до прогресу людського розуму. В працях **А. Фергюссона** виокремлено три стадії господарського розвитку від мисливства і збиральництва до скотарства і землеробства, які вперше отримали назви дикунства, варварства та цивілізації. Він обґрунтував зв'язок між формами господарювання, майновими відносинами та типами суспільної організації.

У XIX ст. – середині XX ст. у лінійно-стадіальній моделі людського розвитку найвпливовішими були еволюційно-прогресивістська та формаційна парадигми. Відбувалося уточнення концепції стадійності історичного розвитку.

Представники еволюційного позитивізму XIX ст. філософи К.-А. Сен-Сімон, О. Конт і Г. Спенсер, культурологи і економісти Л.Г. Морган, Лавернь-Пегільєн, Р. Джонс, Ф. Ліст, Ф. Теніс сформували загальну теорію еволюції людства та концепцію основоположної ролі матеріального виробництва в суспільному житті. Наприклад, **Ф. Ліст** поділив історію економічного розвитку на п'ять стадій: дикунства, розвитку скотарства, землеробства, землеробсько-мануфактурну, землеробсько-мануфактурно-комерційну. У другій чверті XIX ст. археологи **Х. Томсен** і **Й. Ворсо** розробили періодизацію археологічних пам'яток: кам'яний, бронзовий і залізний віки, яку науковці надалі використовували для характеристики історичної еволюції, досліджуючи суспільний і технологічний розвиток. **Л. Морган** на основі аналізу окремих елементів матеріальної культури описав такі стадії первісного суспільства як дикунство (поява людини, заняття рибальством, використання вогню, лук і стріл), варварство (відкриття гончарного

виробництва, зародження тваринництва і землеробства, відкриття заліза). Він стверджував, що цивілізацію започаткували винахід алфавіту та писемності. **Р. Джонс** сформулював поняття «економічна структура нації» як основу історико-економічного аналізу. На думку **Ф. Теніса** історична еволюція відбувалася від первісної громади до аграрного та індустріального суспільства. Російський вчений **Л. І. Мечников** історію народного господарства поділяв на річковий, середземноморський та океанський періоди.

Представники історичної школи (40-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) основним критерієм розвитку господарства визначали рівень відносної відокремленості господарських одиниць, спосіб розподілу та обміну життєвих благ (так звана мінова концепція). **Б. Гільдебрант** виокремив три стадії в історії господарства: «природне» натуральне господарство середніх віків, в умовах якого відсутній грошовий обіг і практикується обмін товару на товар; грошове господарство мануфактурного періоду, що характеризується поширенням грошей як посередника обміну; розвинене кредитне господарство, в якому обмін здійснюється переважно через кредит. Основу періодизації **К. Бюхера** становила довжина шляху товару від виробника до споживача: самодостатнє (домашнє) натуральне господарство; міське господарство, в умовах якого продукт переходить безпосередньо від виробника до споживача через місцевий ринок; народне господарство, де панує національний ринок. Згідно з концепцією **В. Зомбарта** і **М. Вебера** еволюцію економіки визначали індивідуальне, перехідне та соціальне господарства. Вчені обґрунтовували соціальний плюралізм (плюралізм факторів), що поєднує техніко-економічні, соціально-організаційні та соціально-психологічні чинники, проте надавали перевагу позаекономічним чинникам. Визначальним фактором формування капіталістичного суспільства **М. Вебер** вважав протестантську релігію, **В. Зомбарт** — війни, етнічні конфлікти, розкоші.

Представники американо-європейського неоеволюціонізму (**Г.В. Чайлд**, **Е.П. Чейні**, **Л. Уайт**, **Дж. Стюард**) в 20–40-х рр. XX ст. пояснювали стадіальний розвиток господарства, використовуючи системний підхід і сучасні наукові досягнення, зокрема археології. Британський археолог **Г.В. Чайлд** обґрунтував поняття «неолітичної революції» як перехідний період від стадії привласнюючого господарства (дикунства) до відтворюючої економіки (варварства), від мисливства і збиральництва до землеробства, скотарства і палеометалургії, та поняття урбаністичної «міської революції», змістом якої є поява перших міст як осередків цивілізаційного життя. Міська революція знаменувала перехід від первісності (варварства) до цивілізації. Вирішальним чинником еволюції суспільства вчені вважали технічний та технологічний поступ. Принципово важливою була ідея полілінійності (поліваріантності) загальної еволюції, взаємозв'язку розвитку суспільства і умов зовнішнього середовища, формування різних типів технолого-екологічних систем.

Постеволюціоністи 50–90-х рр. XX ст. історію людства розглядали як стадійний односпрямований соціокультурний поступ, що пройшов стадії доіндустріального та індустріального суспільств, основою розвитку яких є прогрес розуму, науки, техніки та економіки. Вчені зосереджували увагу переважно на двох проблемах: 1) механізмах переходу від привласнюючого до

відтворюючого господарства і цивілізації, 2) концепції індустріального суспільства.

Американський економіст, історик і антрополог **К. Поланьї**, досліджуючи економічні системи докапіталістичного і капіталістичного суспільств, зробив висновок, що економічний розвиток необхідно розглядати в контексті єдності з культурними, політичними і соціальними суспільними традиціями. Він обґрунтував, що:

- у докапіталістичних суспільствах економічні відносини існують як складова соціокультурної системи, не мають базового значення. Детермінують авторитет і соціальний престиж, які забезпечують провідне місце людини в суспільному житті. Соціальні відносини визначають відносини власності. Економічний процес організований через посередництво соціальних інститутів (родинні зв'язки, брак, вік, вірність, покровительство тощо), а не економічних. Поведінку людини визначають не індивідуальні економічні інтереси, а соціальні мотиви;

- форми інтеграції (моделі) не є стадіями розвитку суспільства. Між ними немає чіткої послідовності. Їх можна використати для аналізу суспільств на всіх цивілізаційних рівнях.

Проблемами індустріального розвитку у 1960-х р. почали займатися розробники соціально-інституціональних технократичних концепцій у межах інституціоналізму (У. Ростоу, Р. Арон, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер, З. Бзежинський). Головним методологічним принципом періодизації суспільства вони вважають технологічний детермінізм, коли основою розвитку стадій суспільства є технологічний спосіб виробництва (рівень розвитку техніки, технології, організації, галузевий і професійний поділ праці), незалежно від форм власності та суспільних відносин. Всесвітня історія розглядається як перехід від первісності до доіндустріального (аграрно-ремісничого) суспільства, далі до індустріального, а від нього до постіндустріального суспільства. Суспільне виробництво структуризоване, поділено на три сектори: первинний (сільське господарство, гірничодобувна промисловість, лісництво і рибальство), вторинний (промисловість і будівництво), третинний (сфера послуг). Оскільки при такому розумінні капіталізм і соціалізм є лише стадіями індустріального суспільства, концепція індустріального суспільства була доповнена ідеєю конвергентності (наближення) капіталізму та комунізму як варіантних шляхів його розвитку.

У 1960–1970-і рр. почалася розробка теорії постіндустріального суспільства, яка охоплює концепції постіндустріалізму (Дж. Гелбрейт, Р. Арон, Д. Белл), інформаційного суспільства (М. Кастельс, К. Кумар, Ф. Махлуп, Й. Масуда, Дж. Несбіт, У. Хадсон, У. Мартін), суспільство знань (П. Дракер, Р. Кройфорд), технотронного, загальносвітової соціально-економічно-культурної систем, структурних зрушень (К. Кларк, Ж. Фурастьє).

Представники німецького неолібералізму В. Ойкен і Ф. Бьом створили теорію господарського порядку. Виходячи з особливостей сфери обігу і ступенів конкуренції, визначали два «ідеальних типи господарства» як стадії історичного та економічного розвитку: централізовано керована (примусова) економіка або «мінове господарство» та ринкове господарство, в якому економічний прогрес регулюється власне суб'єктами ринкового господарства. В. Ойкен підкреслював,

що у чистому вигляді ні один з ідеальних типів не існує. Сучасні економічні системи поєднують ці типи. Пошуки оптимального соціально-економічного порядку привели до опрацювання моделі «соціально-ринкового господарства», яке поєднує ринкові механізми та державне регулювання.

Модерністська парадигма аналізу суспільного розвитку (С. Блек, Д. Лернер, Ш. Ейзенштадт, С. Хантінгтон) поширилася у другій половині ХХ ст. Вона досліджує процес переходу від традиційного аграрно-ремісничого до сучасного (модерного) суспільства. Виокремилася як складова *школа розвитку або девелопменталізму*, орієнтована на вивчення економічних аспектів модернізації.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. лінійна перспектива історичного процесу знайшла своє продовження в глобалістичних концепціях теорії прогресу.

Формаційна періодизація, сформована німецьким вченим **К. Марксом** у 40-х рр. ХІХ ст. і переглянута в 1850-х рр., трактувала світовий економічний розвиток як процес виникнення, розвитку та послідовної зміни таких стадій-формацій: первісної, докапіталістичної з азійським, античним, германським способами виробництва, капіталістичної з мануфактурним і індустріальним періодами та комуністичної. Базисною основою переходу від однієї формації до іншої К. Маркс вважав рівень розвитку способу виробництва — історично конкретної єдності продуктивних сил і виробничих відносин, відносно яких держава, релігія, філософія, право, мораль тощо виступають як похідне, надбудовне. Марксизм характеризував економіку через відносини власності та статус праці, що еволюціонувала від рабської до селянської та найманої.

У 70–80-х рр. ХХ ст. науковці колишнього СРСР (Л. С. Васильєв, В. Ф. Генінг, І. М. Дяконов, В. П. Ілюшечкін, М. Ю. Кобіщанов, Л. Куббель, Г. О. Мелікішвілі, Г. С. Померанець, А. І. Першиць, В. В. Струве, А. М. Хазанов) під впливом західних концепцій і на основі власних досліджень почали відмовлятися від традиційної для радянської науки п'ятичленної формаційної системи, опрацьовувати нові підходи щодо стадійності та полінійності історичного процесу. Їх погляди характеризує:

- по-перше, використання технологічно-технічного критерію для поділу історії на первісність, стадію докапіталістичних станово-класових суспільств, капіталістичне класове суспільство та комунізм;

- по-друге, визнання рабовласництва і феодалізму як явищ, притаманних лише європейським суспільствам, відмова від визнання їх окремими формаціями, а також від штучних понять «давнина» і «середньовіччя». Останні традиційно співвідносилися з рабовласницькою та феодальною формаціями і не мають за межами Європи ніякого історичного змісту. Поняття «феодальна економіка» та «рабовласницьке економіка» зберігаються;

- по-третє, визнання ідеї «осьового часу» К. Ясперса філософською революцією, а власне осьового часу трансформаційною стадією в історії доіндустріальної цивілізації;

- по-четверте, приділення значної уваги проблемі полінійності, зокрема відмінностям суспільств західного і східного цивілізаційного розвитку; визначення різних типів цивілізацій. Аналіз східного і західного типів розвитку людства як базових моделей.

Сучасна компаративна (порівняльна економіка) визначає такі основні ознаки господарства суспільств доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної цивілізації.

Загальні характеристики доіндустріальної економіки:

- Низький рівень продуктивних сил, повільне економічне зростання, ручний інструментальний технологічний спосіб виробництва. Джерело енергії — людина, тварина, вода.
- Три суспільні поділи праці. Сформувалися основні сфери економіки: сільське господарство, промисловість, обіг. Переважання аграрного сектора над промисловим і торговельним (аграризм економіки). Галузевий характер сфер економіки.
- Перехід від примітивної суспільної колективної (групової) власності на засоби виробництва до приватної власності (індивідуально-трудова, рабовласницької та феодалної). Домінуючий об'єкт власності та головне знаряддя виробництва — земля.
- Позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.
- Панування натурального господарства як першого типу економічної організації суспільного виробництва та простого відтворення, генеза товарного господарства, існування простого товарного виробництва як економічного укладу, споживчий характер ринку.
- Структура суспільства жорстко ієрархічна, становище людини визначалося такими позаекономічними чинниками як походження, влада, авторитет, сила.
- Сформувалися країни східної та західної цивілізації, моделі їх економічного розвитку.

Загальні характеристики індустріальної ринкової економіки:

- Машинний, автоматизований технологічний спосіб виробництва. Людина-виробник перетворилася на придаток до машини, частку виробничого процесу. Основний вид енергії — механічна (двигуни парові та внутрішнього згорання, різноманітні генератори), електрична, нафтова. Інтенсивний тип економічного зростання. Наука й освіта — складові продуктивних сил. Інноваційний розвиток економіки на основі науково-технічного прогресу.

Революційні форми науково-технічного прогресу охопили такі періоди:

- останню третину XVIII – середину XIX ст. — першу НТР або промисловий переворот, завершення якого знаменувало утвердження індустріальної цивілізації;
- кінець XIX – початок XX ст. — другу НТР, на основі досягнень якої відбувалася індустріалізація світової економіки до 50-х рр. XX ст.;
- 1950–1960-і рр. — сучасну науково-технічну революцію (СНТР, третя НТР), з якою пов'язано завершення індустріалізації в усіх сферах господарства, її пролонгація в сучасну науково-технічну і технологічну революцію (СНТТР (або четверту НТР));
- В організації господарської діяльності головну роль відіграє капітал — база виробничих відносин, основна форма багатства суспільства. Панування приватної

власності, різноманітність її форм і видів. Багатоукладність економіки. Домінуючою є корпоративна форма власності.

- Розвинена система поділу праці. Структура народного господарства характеризується постійною зміною співвідношення сфер, секторів і галузей щодо їхнього внеску в створення валового внутрішнього продукту (ВВП) і частки в зайнятості населення. У загальному обсязі промислового та сільськогосподарського виробництва промислове становить 80–90%. У промисловості зайнято 45–65% працездатного населення.

- Стандартизація виробничих процесів та продукції, вузька спеціалізація, максимізація обсягів виробництва.

- Повна економічна самостійність і економічна відповідальність товаровиробників. Співіснування багатоваріантності організаційних видів і форм суб'єктів господарювання. Суб'єкти ринкової економіки: домашні господарства, підприємства, держава. Домінування індивідуального інтересу.

- Панування товарної форми виробництва та обігу. Система ринків і конкуренції. Розвинена ринкова інфраструктура.

- Зростаюче значення вдосконалення організації та управління економікою на макро-, мега- і мінірівнях. Розвиток менеджменту і маркетингу.

- Еволюція від об'єктивного саморегулювання економіки і вільної конкуренції до державно-монополістичної та соціально орієнтованої економіки. Держава втручається у нагромадження національного доходу і впливає на його розподіл між різними сферами економіки.

- Розвиток міжнародної економіки як системи світового господарства і міжнародних економічних відносин. Міжнародна економіка розвивається циклічно, нерівномірно за країнами та регіонами.

- Соціальна структура суспільства базується на майнових факторах і не є жорсткою ієрархічною. Зростання споживання, рівня та якості життя. Основний соціальний конфлікт — між працею та капіталом.

Загальні характеристики постіндустріальної економіки (вона не має остаточних характеристик, наука створила нові поняття: інформаційне суспільство, мережева економіка, інтелектуальне економіка, суспільство знань, нова економіка):

- розвиток технологічного способу виробництва на основі сучасної науково-технічної, технологічної, інформаційно-телекомунікаційної революції. Розвиток самовідтворювальних технологічних структур. Інноваційно-інвестиційний тип економічного зростання. Перетворення знань та інформації на визначальні необмежені фактори суспільного виробництва поряд з традиційними — землею, працею та капіталом;

- утвердження та переважання в структурі національних і світового господарства сфери послуг, всебічний розвиток інформаційного сектору суспільного виробництва;

- інтеграція сфер матеріального та духовного виробництва, їх органічне поєднання у структурну цілісність, спрямованість на всебічний розвиток особистості;

- домінуючий об'єкт власності — інформація. Домінуючий тип праці — інтелектуальна творча праця. Перетворення знань людської особистості на основну форму багатства суспільства, людини в критерій і головний фактор розвитку. Переважання частки людського капіталу в національному багатстві розвинутих країн;

- основними рисами структури власності є змішана економіка із єдністю ринкового механізму та державного регулювання, багатоманітністю форм власності. Домінуючі позиції корпоративної форми власності, зростання значення індивідуально-трудоваї форми власності. Використання державної форми власності у загальнонаціональних інтересах;

- формування єдиної глобальної світової економіки.

Командно-адміністративна економіка характеризується пануванням державної форми власності, одержавленням управління народним господарством, відсутністю конкуренції, неринковими господарськими зв'язками, жорстокою ієрархією суб'єктів господарювання та економічних інтересів (реалізація державного інтересу забезпечує відтворення системи), адміністративно-командними методами економіки, централізованим директивним плануванням економіки, домінуванням політики над економікою.

Тема 2. Господарство та економічна думка суспільств ранніх цивілізацій

План

1. Становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій
2. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії
3. Господарський розвиток Стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці
4. Суспільство Кріто-Мікенської цивілізації та особливості його господарського розвитку
5. Господарство населення доби бронзи та раннього заліза на території України

1. Становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій

Історія ранніх (локальних, ранньокласових) цивілізаційних суспільств є першою стадією доіндустріальної цивілізації.

Ранньоцивілізаційне суспільство принципово відрізняється від первісного за такими критеріями: економіка ґрунтується на можливості отримання регулярного додаткового продукту, ремісничє виробництво виділилося в окрему сферу виробничої діяльності, суспільство поділено на стани-класи, організація влади має державно-територіальний характер, територіально-поселенську структуру характеризує поділ на міста та села, культурно-інформаційні відносини здійснюються за допомогою писемності.

Становлення цивілізації досліджується як системний розвиток конкретного автономного соціального організму, що охоплює трансформацію економічної, політичної, соціальної, культурної, демографічної та територіальних складових навколо центра-столиці. *Умовами реалізації процесу становлення цивілізації* були 1) зростання обсягів виробництва на основі вдосконалення організаційно-управлінської праці та адміністративно-господарських методів, що забезпечувало ефективність економіки; 2) поглиблення суспільного поділу праці, що зумовило ієрархію соціальної структури, обособлення окремих соціально-професійних груп, які займали різне місце у системі суспільного виробництва та мали різне відношення до засобів виробництва та розподілу додаткового продукту; 3) орієнтація суспільної свідомості на високий соціальний привілейований статус і престижне споживання. Формувалися експлуататорські відносини серед членів суспільства та окремими суспільствами.

Становлення і розвиток ранніх цивілізаційних суспільств відбувалися трьома шляхами: східним, західним і скотарсько-кочівницьким.

Ранні цивілізації давньосхідного типу виникли на основі східної моделі розвитку передцивілізаційних суспільств, визначалися умовами іригаційного землеробства і колективними формами виробництва. Хронологічно вони охопили період межі IV–III тис. до н. е. – VIII ст. до н. е.

У політичному та соціальному відношенні ранні цивілізації Стародавнього Сходу характеризуються як ранньодержавні (ранньополітичні) та станові (ранньокласові). Вони виникли на базі племен-вождівств як ранньокласові міста-держави (за грецькою термінологією — номи), де правляча верхівка виконувала організаційно-господарські та релігійно-культурні функції. Суспільство розпалося

на окремі стани, пов'язані з виконанням певних функцій, набуло вигляду ступінчатої піраміди. Панівний стан представляла військово-адміністративно-жрецька верства, існування якої було традицією і одночасно важелем забезпечення стабільності суспільства. Економічні відносини всередині територіальної сусідської землеробської громади характеризували володіння громади на землю; приватна індивідуально-трудова власність великої патріархальної сім'ї на житло, рухоме майно і присадибну земельну ділянку, користування орною землею громади та спільне користування іншими угіддями.

Сучасна наука відмовилася від категорії «рабовласництво» як стадії розвитку людства. Проте в історико-економічній літературі традиційно залишається характеристика господарства країн Стародавнього Сходу як східного рабства, азійського способу виробництва, періоду генезису (становлення, формування) рабовласницької економічної системи.

В історії господарства ранніх цивілізацій Стародавнього Сходу науковці виділяють три періоди:

- окремих номових міст-держав з двосекторним державно-общинним і державно-храмовим господарством;
- бюрократично-централізованих монархій із регламентацією всіх сторін життєдіяльності людей, панування державно-палацово-храмовий системи організації господарства з редистрибутивною системою;
- криза ранньокласової соціально-економічної системи, заснованої на централізованому управлінні виробництвом та перерозподілі матеріальних благ. Зростання економічного значення сільської громади, ремісничо-торгових корпорацій із дрібними приватними виробниками при збереженні влади-власності та контролю верховного правителя та бюрократично-чиновницького апарату. Формування приватної власності у промисловості та сфері обігу.

Економічний розвиток ранніх (локальних, «доосьових») давньосхідних цивілізацій визначають такі характеристики.

- Техніко-технологічна еволюція господарства відбувалася на основі переходу від енеолітичного техніко-технологічного рівня до використання міді та бронзи (панування доби міді у IV–III тис. до н. е., бронзи у III–II тис. до н. е.) та заліза. Першою сферою використання металів була військова. Як засоби праці в сільському господарстві та ремеслі, бронзові вироби поширилися у другій половині II тис. до н. е. Залізо почали видобувати з руди (сиродутним способом) і застосовувати хетти в XV ст. до н. е. (хеттське царство існувало в XVIII–XII ст. до н. е. на території Малої Азії, було захоплено Ассірією). Але лише в VIII–VII ст. до н. е. залізо стало повсякденним металом (виготовляли знаряддя праці) і витіснило бронзу. Технологічний спосіб виробництва базувався на примітивній ручній інструментальній техніці. Джерелом енергії були люди, тварини.

- Економічні відносини визначала верховна власність держави на землю, влада-власність ранньодержавної панівної верстви. Приватна власність на землю, як основний засіб виробництва, не сформувалася.

- Утвердження експлуататорського суспільства через монополізацію знаттю адміністративно-управлінських посад і привласнення додаткового продукту в

межах конкретного соціального організму. Господарство ранніх цивілізацій характеризується поняттям «державницький спосіб виробництва», коли держава виступає провідним суб'єктом економічної діяльності, або як державно-централізована економіка. Функціонувала тоталітарна модель господарювання з розвиненою бюрократичною системою. Влада, а не власність, відіграла вирішальну роль у суспільному житті. Держава регулювала і контролювала виробництво і розподіл не лише додаткового, але й необхідного продукту, поведінку та образ мислення громадян.

- Двосекторність економіки: державно-храмово-палацовий і державно-громадський сектора. Збереження землеробської громади як суспільного інституту та селянина як основної продуктивної сили. Консервація громади була однією з причин так званої східної стагнації.

- Панування влади-власності та редистрибуції, трансформація додаткового продукту в престижні цінності. Збільшення додаткового продукту досяглося за рахунок введення нових принципів організації праці. Еволюція редистрибутивної системи у стягування ренти-податку.

- Рабство як економічний уклад не сформувалося, існувало переважно в державній формі, матеріальне виробництво було поза рабовласницькими відносинами.

- Відбувався другий суспільний поділ праці. Поява металургії та металообробки бронзи і заліза, ремісниче виготовлення засобів виробництва свідчило про виокремлення промислового виробництва як самостійної галузі. Промислове виробництво існувало у таких історичних формах як домашня промисловість та ремесло. *Домашня промисловість* (систематичне виробництво промислової продукції для власного споживання) поступово еволюціонувала в *ремесло* — виготовлення продукції на замовлення, для обміну та продажу. Професійне ремесло виникло із потреби обслуговування престижних запитів знаті, існувало як палацове та «общинне ремесло», забезпечувало воєнні, культові та престижні потреби, виконувало функцію трансформації сконцентрованого в руках знаті додаткового продукту в престижно значимі цінності.

- Розпочався третій суспільний поділ праці (відокремлення торгівельного, купецького та грошового лихварського капіталу). Сформувалася економіка як складова організованого суспільного життя, її основні галузі: сільське господарство, промисловість та обіг. Приватновласницькі відносини формувалися у сфері ремесла, торгівлі та лихварства.

- Домінувало натуральне господарство, повільно розвивалися товарно-грошові відносини, переважав зовнішньоторговий обіг над внутрішнім;

У країнах Стародавнього Сходу винайшли колесо і порох, папір, різні системи писемності, сейсмограф, компас, сонячний і місячний календар, розвинулись астрономія, математика, географія, медицина, створювалися навчальні заклади і бібліотеки.

Економічна думка цивілізацій Стародавнього Сходу аналізується на основі писемних джерел, що відображають господарську практику (переписи населення, земельні кадастри, звітність) і спроби її осмислення та регулювання (закони,

настанови, повчання). Ці першоджерела мають переважно нормативний характер, свідчать про зародження знань з конкретних економічних наук, зокрема статистики, обліку та аналізу, управління.

У середині I тис. до н. е. в добу «осьового часу» VIII–III ст. до н. е. давньосхідний тип ранньокласових суспільств вийшов на рівень традиційних станово-класових суспільств (традиційних регіональних цивілізацій), які розглядаються як друга стадія доіндустріальної цивілізації.

Становлення ранніх цивілізацій суспільств західної моделі розвитку хронологічно відповідає періоду раннього залізного віку — I тис. до н. е. Їх основою були пізньопервісні суспільства неполивного землеробства з автономними домогосподарствами, які були самостійними соціально-економічними одиницями. Важливим зовнішнім чинником розвитку була індоєвропеїзація скотарськими племенами впродовж кінця IV – початку I тис. до н. е., які створювали власні ранньополітичні об'єднання. Тваринництво, зокрема скотарство, індивідуалізувало економічне та соціальне життя, оскільки було власністю окремих сімей. Важливе значення мав також вплив давньосхідних цивілізацій, які зумовлювали попит на метали та сировину.

Скотарсько-кочівницькі ранньокласові суспільства (номади) склалися на території Середнього Сходу, Аравії, Північній Африці, Євразійських степів від Північного Причорномор'я до Китаю в II–I тис. до н. е. Найбільш відомими на території України є цивілізаційні суспільства киммерійців, скіфів, сарматів, гунів. На думку вчених, в історії ранньоцивілізаційних скотарсько-кочівницьких суспільств велику роль мало створення макродержавних утворень типу кочових імперій: гунського, Тюркського каганата і монгольської імперії Чингізхана і Чингізидів.

2. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії

У кінці IV тис. до н. е. ранньоцивілізаційна система склалася на території долин річок Тигра та Євфрату, що отримала назву Дворіччя. Греки назвали її Месопотамією. Цивілізація виникла на Півдні Месопотамії, отримала назву Шумерської (ранньодинастичної). Основу населення склали шумерські племена, які заселили ці землі в середині IV тис. до н. е.

Шумерська цивілізація була конгломератом держав-номів, що виникли на основі племен-вождівств. Їх адміністративними центрами були міста (Ур, Ерида, Ларс, Лагаш, Урук, Кіш тощо), засновані навколо храму. Сформувався адміністративний апарат із верховного жерця, жерців і дружинників. Господарство кожного нома уявляло державно-храмовий комплекс, що складався з двох секторів: державно-храмового (корпоративного) і державно-общинного. Соціально-економічне життя характеризувала корпоративна влада-власність на землю. Земля належала верховному власнику — державі. Державно-адміністративний апарат організовував колективні роботи і редистрибуцію матеріальних благ.

Землі храмів ділили на три частини. Одна використовувалася на потреби храму. На ній працювали економічно залежні робітники, які не мали власного домогосподарства та засобів виробництва, експлуатувалися храмовими органами влади, отримували «натуральне забезпечення» (22–58 кг зерна на рік).

Переважали «рабині та їх діти». Частину землі наділами розміром 1/3–4 га, надавали робітникам «на прогодування». Земельні ділянки (приблизно 4–6 га) за певну частину врожаю отримували також члени громади. Серед них відбувалася майнова диференціація. Зерно храму вважалося багатством всієї громади, його використовували в голодні роки.

Державно-громадський сектор охоплював половину землі. Члени громади володіли засобами виробництва, платили храму ренту-податок, виконували громадські роботи: будували храми, палаци, міські стіни тощо. Наприклад, у м. Лагаші (XXIV ст. до н. е.) з 36 тис. населення у храмовому господарстві працювали 10–15 тис. Документи того часу свідчать, що громади продавали землю, у тому числі правителям.

Землеробство було плужним, розводили корів, дрібних домашніх тварин. Ремісники випікали хліб, варили пиво, були ковалі та мідники. Культивували фінікову пальму, садові дерева. Рабство формувалося як економічний уклад. Рабами були військовополонені, боржники. Щоб захистити поля від весняних паводків через танення снігів у горах Армянського нагір'я, будували іригаційні споруди (канали, плотини, водосховища). Це була найдавніша іригаційна цивілізація.

Розвивалися внутрішній обмін і зовнішня торгівля. Межиріччя було пов'язано дорогами, річками, каналами, караванними шляхами з різними країнами. Із Півночі привозили мідь, дорогоцінні метали, камінь, дерево, будівельні матеріали, із Півдня — худобу, сукно, шкіру, з Індії — золото, слонову кість, прянощі. Вивозили продукти землеробства, ремісничі вироби, зокрема килими, тканини, холодну зброю, глиняний посуд.

У 2369 р. номи Шумера були об'єднані в *Аккадське царство*, що мало характер східної деспотії. Розгромлене племенами гутеєв, воно відродилося з центром у м. Ур, відоме в історії як *період III династії Ура* (2132–2024 рр. до н. е.).

В умовах централізованої держави панувало державно-палацового-храмове господарство, що поглинуло державно-громадський, із тотальною державно-редистрибутивною організацією суспільного та економічного життя. Земля вважалася власністю держави. Фактичним розпорядником землі та трудових ресурсів був правитель. Панувала адміністративно-бюрократична регламентації всіх сторін життєдіяльності. Чиновникам за службу надавали земельні володіння. Селяни отримували лише натуральне забезпечення. Збереглися документи щодо купівлі-продажу землі, що, на думку вчених, свідчить про формування приватного землеволодіння. Зросла кількість рабів. Джерелами рабства були війни, борги. Переважало державне рабоволодіння, поширилося приватне. У приватних володіннях раби могли мати сім'ю, викупитися на волю.

Позитивні зрушення в економіці відбувалися за рахунок поліпшення організації виробництва. Було побудовано єдину іригаційну систему. Використовували мідь і бронзу. Застосовували плуг із сіялкою. Вирощували ячмінь, пшеницю, тростину, садові та городні культури. Розвивалося тваринництво. Ремесло залишалося складовою палацового господарства. формувалося як самостійна галузь. Існували такі професії як ткачі (виготовляли

сукняні та лляні тканини), пекарі, кухарі, ковалі, ювеліри, теслі, столярі, каменярі, суднобудівники, гончарі, канатники, парфумери.

Розвиток торгівлі привів до виникнення товарних грошей, роль яких виконували хутро, худоба, шкіри, мідь, поступово вона закріпилася за сріблом і ячменем. Товарні гроші функціонували як мірило вартості та засіб обігу. В XX ст. до н. е. почали використовувати монети у формі злиwkів з печаткою (шекелі вагою до 8 г). Розвивалося лихварство. Великими лихварями були храми, які надавали землевласникам і торговцям позики в натурі. Сформувалася аккадська система мір і ваги. Знайдені господарські документи засвідчують різні форми господарських угод.

У кінці XXI ст. Аркадське царство було зруйновано племенами Елама і амореев, останні створили нову державу, відому як *Старовавілонське царство* (1895–1600 рр. до н. е.) з столицею м. Вавілон на р. Євфрат, що мало вигідне географічне становище. Вавілонія була могутньою державою, особливо в роки правління царя Хаммурапі (1792–1730 рр. до н. е.).

Господарство Старовавілонського царства характеризує поступова трансформація державно-редистрибутивної системи у державно-приватновласницьку. Економічний розвиток досліджують на основі ***Кодексу законів Хаммурапі***, що є системою суспільних правових норм для користування царських суддів, пам'яткою економічної думки та важливим джерелом знань із суспільно-господарського життя Вавілонії. Текст складався з 282 статей, з яких відомі 247.

Держава зберігала право влади-власності на землю і воду. Одночасно земля знаходилася у володінні відроджених «вторинних» сільських громад. Селян наділяли землею, за користування якою вони сплачували ренту-податок, виконували трудові повинності. Розвивалося умовно-службове землеволодіння з повним або частковим розпорядженням і доходами. Земля здавалася в оренду. Існувала система суборенди. Орендна плата визначалася у «сріблі» або частині врожаю чи реального доходу. Орендна плата за використання поля складала третину врожаю, саду — дві третини. Існують документи, що земля, крім службових наділів, була об'єктом купівлі-продажу. Земля була також приватною власністю, її продавали, передавали у спадок членам родини. Несплата податків упродовж трьох років призводила до втрати володіння. Для захисту приватної власності передбачалися покарання. Регулювалися відносини майнового найму, користування чужим майном.

В умовах іригаційного землеробства державна організація колективних робіт була необхідною. Однак, державно-редистрибутивна система не відродилася. Селяни вели самостійне господарство під контролем представників державної або храмової адміністрації.

Існувало міське і палацове ремісничє виробництво як самостійна галузь. Оскільки в умовах Вавілонії природних ресурсів не було, держава забезпечувала суспільні потреби в імпорті товарів, було замовником продукції міських ремісників.

Утвердилася правова основа рабовласництва. Раби та їх діти визнавалися майном господаря, їх продавали і карали. Джерелами рабства були війни, боргова

кабала, боргове рабство обмежувалося. Наймана праця визнавалася і таксировалася (оплата праці лікарів, вчителів, будівельників, ремісників тощо).

З'явилися перші торговельні та банківські дома. Позики оформлялися письмово, надавали під 20% річних у грошовій та 30% у натуральній формі часто під заставу нерухомості. Дозволялося приймати для покриття боргів рухоме майно. Господарські угоди, зокрема торгові, оформлялися правовими договорами визначалися форми врегулювання будь-яких суперечок. Торгівля регулювалася спеціальними правилами. Так, при продажі власної частки спадкового майна продавець сплачував компенсацію на користь членів сім'ї. Практикувався натуральний обмін. Майже все доросле населення мало печатки замість підписів. В XX ст. до н. е. в Месопотамії було започатковано сплату податків у грошовій формі. Для їх зібрання призначали спеціальних чиновників.

3. Господарський розвиток стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці

Єгипетська цивілізація виникла на зламі IV–III тис. до н. е. на неолітичному техніко-технологічному рівні у вигляді ранньокласових номових міст-держав (додинастичний період історії). Розвиток влади-власності корпоративного змісту зумовив формування двосекторності господарства: державного (палацо-храмового) і державно-общинного. Ранньодержавні органи влади контролювали господарську діяльність, реалізуючи владу-власність через реди́стрибутивну систему. Прості общинники-селяни були особисто вільними та правоспроможними. Проте у державно-храмово-палацових господарських комплексах вони не володіли засобами виробництва, виступали як працівники. У державно-громадському секторі основними економічними суб'єктами були землеробська громада, що забезпечувала підтримку іригаційної системи, та селянське домогосподарство. Відбувався процес одержавлення землі. Держава була організатором виробництва та перерозподілу матеріальних благ. Виробництво і розподіл мали централізований, адміністративно-бюрократичний характер.

У III тис. до н. е. в умовах централізованих держав Раннього і Давнього царств процес одержавлення господарського життя завершився. Господарство еволюціонувало від двосекторного до загальнодержавної економічної системи. Держава (в особі фараона) була верховним власником і розпорядником землі, води та іригаційної системи. Державні інститути здійснювали організаційно-редистрибутивні функції. Держава будувала та підтримувала в технічному стані зрошувальні та осушувальні споруди (канали, шлюзи, греблі, дамби, водосховища для сезонного накопичення води). Необмежена влада та колосальний додатковий продукт дозволили непродуктивні витрати у вигляді пірамід. Основними суб'єктами господарювання були державно-палацово-храмові та умовно-службові земельні господарства.

Селян-общинників перетворили на державних землеробів. Вони працювали на царських і храмових землях, використовуючи знаряддя праці власника,

Державно-храмово-палацове господарство уявляло собою великий багатогалузевий господарський комплекс з централізованим, адміністративно-господарським бюрократичним управлінням і реди́стрибутивними функціями.

Працювали державні селяни-землероби, які були основною продуктивною силою. Сільськогосподарська продукція, зокрема зерно, була власністю держави, потім розподілялася. Робітники державних майстерень отримували за свою працю натуральне забезпечення.

Умовно-службові землеволодіння сформувалися шляхом надання фараоном землі храмам і жрецам, чиновникам і воєначальникам за виконання певних обов'язків, як джерело засобів до існування. Володільники землі вели господарство силами родини, або використовували працю приписних державних селян.

Рабство не сформувалося як економічний уклад. Джерела рабства — війни, боргова залежність, работоргівля. Частка рабів серед населення незначна, становила 6–7%. Раби належали переважно державі. Їх працю використовували в системі державного та храмового господарства переважно в будівництві та обслуговуванні іригаційних систем. У приватних володіннях вона мала патріархальний (домашній) характер.

Господарською основою ранніх цивілізацій було іригаційне землеробство. Будівництво іригаційних споруд (греблі, канали, шлюзи, водосховища, шадуфи) набуло великого розмаху в загальноєгипетському масштабі. Існували поземельні кадастри, в яких кожна ділянка мала певну оцінку як основу для поземельної ренти-податку. Для обробітку землі застосовували мотику із камінним наконечником та примітивний плуг з парою волів. Серпи виготовляли із дерева з кремнієвим лезом. Вирощували пшеницю, ячмінь, льон, цибулю, бобові, виноград, садові та пальмові дерева, трави для виготовлення фарб. Розводили корів, овець, кіз, віслуків, волів тощо. Поширеними були рибальство і полювання.

Політичне та економічне відродження єгипетської держави пов'язано із Середнім царством з центром у Фіви, що існувало впродовж ХХІ ст. до н. е – 1710 р. до н. е. Держава залишалася верховним власником землі та іригаційної системи. *Відбувався процес відокремлення власності від влади.* Службове землеволодіння зросло, передавалося у спадок. Відродилося значення землеробської громади. Землю передавали в індивідуальне спадкове користування великим патріархальним сім'ям. Домогосподарства існували як первісна соціально-економічна клітина. Селяни-общинники становили більшу частину населення, були головними виробниками матеріальних благ, сплачували податки та виконували державні повинності. Відбувався процес майнового та соціального розшарування членів громади. Існують джерела щодо продажу громадою земель. Частина науковців робить висновки про формування приватної власності на землю.

У II тис. до н. е рабство залишалось економічним укладом, проте зменшилося значення державного і збільшилося приватного рабоволодіння. З'явилося боргове рабство селян-общинників, яке стало державною загрозою, в результаті держава змушена була обмежити його законодавчими заходами, в тому числі часом. Будучи особистою власністю свого господаря, раби могли мати певну господарську самостійність.

Сільське господарство: зрошувальне землеробство, тваринництво, городництво, садівництво, виноградарство, бджільництво — було провідною галуззю економіки. Його організація відбувалася в рамках землеробської громади, державних, храмових і приватних господарств. *Сільське господарство було сферою діяльності селянина.* За користування землею селяни платили податки і виконували примусові роботи на користь держави, храмів і чиновників. Селянська родина вела натуральне господарство, поєднуючи заняття сільським господарством з домашньою промисловістю. Розширилася площа меліорованих і зрошувальних земель.

Ремесло перетворилося на самостійну галузь господарства. Воно розвивалося в містах і селах. Основною формою організації ремісничого виробництва в містах були майстерні, котрі належали державі або приватним особам. Ремісники об'єднувалися в союзи (корпорації). Найбільше розвинулася металургійна галузь із технікою лиття, клепання, паяння, грануляції. Вдосконалювались технології різання каменю, гончарства, ткацтва, будівництва, суднобудування, ювелірної справи, виробництва військової техніки, цегли, скла, виробів із шкіри тощо. Використовували гончарний круг, вертикальний і горизонтальний ткацькі верстати, водяне колесо, кам'яну кладку, колісний та водний транспорт, виготовляли сукняні та льняні тканини, папірус.

Міста були адміністративними, культурними та господарськими центрами. Будувалися за спеціальними проектами, мали власну архітектуру, водопровід, каналізацію, захисні стіни та фортифікаційні споруди.

В умовах збереження панування натурального господарства *міновий обмін переріс у грошову торгівлю*, що розвивалася як внутрішня, зовнішня караванна і морська. Цьому сприяли формування сільського господарства та промисловості як галузей господарства, становлення приватної власності, географічний поділ праці між районами країн, економічні зв'язки між державами. Як міра вартості та засіб обігу функціонували товарні гроші: зливки золота, срібла, міді. В містах були поширені базари з постійними прилавками і складськими приміщеннями. Північ Єгипту постачав худобу, південь — зерно. Торгували соленою та сушеною рибою, нерухомістю, золотом, сріблом, ювелірними виробами, міддю, залізом, оловом, деревом, посудом, тканинами, рабами, дорогоцінними каміннями, кіньми тощо.

Середнє царство було зруйновано кочівниками-гікосами, панування яких мало негативне значення для господарства Єгипту. ***Відродження Нового царства (XVI–XI ст. до н. е.) зумовило прогресивні зміни в економіці країни.*** Держава зберігала право влади-власності, залишалася верховним власником землі. Однак, пришвидшився процес переходу до нової системи організації виробництва на основі надільного землеволодіння, оренди землі, селянських домогосподарств, об'єднаних у громади, ремісничих і торгових корпорацій. Приватна власність утверджувалася, крім на землю. Посилилася майнова диференціація селян-общинників.

Існувало державницьке та приватне рабство, значення останнього зросло. Джерелами рабства були війни, борги, торгівля. Боргове рабство селян було загрозою для держави. Працю рабів почали використовувати в сільському

господарстві та ремеслі. Значну частину полонених перетворювали на залежних селян, а не на рабів.

Панувала техніка бронзи із збереженням кам'яного і бронзового виробництва. Залізо було дорогоцінним металом. Зросло значення торгівлі. Мірилом вартості були срібло, золото і мідь. Розвивалося лихварство. Формувалася фінансово-грошова система. Існувала одиниця вартості дебен — 91 гр. міді, що поділялася на десять рівних частин.

В XI ст. до н. е. почався період політичного та економічного занепаду Єгипту. Володарювали лівійці, ефіопи, ассірійці, перси, македонці, римляни. Виготовлення залізних знарядь праці почалося в VII–VI ст. до н. е. Горизонтальний ткацький верстат змінився вертикальним. Почали виробляти скло. Поширилися колісні повозки.

4. Суспільство Кріто-Мікенської цивілізації та особливості його господарського розвитку

Кріто-мікенська цивілізація (Егеїда) утворилася у добу бронзи (II тис. до н. е.). Її складовими вважають Критське суспільство (Мінос) як союз трьох міст-держав номового типу Малії, Феста і Каносса (перша половина II тис. до н. е.) та міста-держави материкової Греції Мікени, Тиринф, Аргос, Пилос та ін. (XV–XII ст. до н. е.). У політичному відношенні це були ранньокласові держави, Критська цивілізація — теократична монархія, Мікенська — монархія із значною роллю військової аристократії. Але господарський розвиток мав спільні ознаки. Сприятливими передумовами розвитку були можливості розвитку багатогалузевого аграрного виробництва, природні умови та м'який клімат, наявність власної металургійної бази, морське судноплавство, виробництво високотоварної експортної продукції. (вино, оливкове масло).

Економічні відносини визначала господарсько-редистрибутивна двосекторна система, що охоплювала палаци (адміністративно-релігійні, господарські комплекси) і територіальні громади. Землі були державною власністю. Палацова адміністрація контролювала всі сфери життя, організовувала виробництво, облік і розподіл, військову справу. Критяни панували в Єгейському морі, володіючи найкращим флотом. Редистрибутивна система поєднувалася з данницькою експлуатацією сусідніх народів. Рабство мало патріархальний характер. Вирішальну роль в економіці мало сільське господарство. Землеробство було плужним, як тяглу силу використовували биків. Вирощували пшеницю, ячмінь, боби, льон тощо. Розводили маслини, виноград, інжир, фінікові пальми. Розвивалося тваринництво і морська риболовля. Ремісники виготовляли вироби з дерева, каменю, глини, фаянсу, золота, срібла, бронзи, слонової кістки. Велике значення мало ткацтво, будівництво доріг та палаців. Рабство мало патріархальний характер. Серед рабів переважали рабині, що отримували продовольчі пайки.

Отже, східноземноморська Кріто-Мікенська ранньокласова цивілізація сформувалася у добу бронзи за відсутності іригаційного сільського господарства, але на основі централізованої організації виробництва, адміністративного і редистрибуційного державно-палацового господарства.

Руйнування критської цивілізації, на думку вчених, ахейськими племенами, а мікенської культури — грецькими племенами дорійців призвело до економічного регресу. Зникла писемність, основи якої греки через декілька століть запозичать у фінікійців. Відродження економіки відбувалося на основі технологічного вдосконалення сільського господарства в умовах ранньозалізної доби, відсутності палацової економіки, формування економічної самостійності домогосподарств і особистої ініціативи людини.

5. Господарство населення доби бронзи та раннього заліза на території України

У період бронзи (XVIII–XII ст. до н. е.) основною економічною тенденцією був розвиток тваринницько-землеробського господарства. Перехід до бронзового віку пов'язаний із зміною екологічної ситуації, що призвело до занепаду землеробських культур і поширення приселищного тваринницького господарства. Розводили велику та дрібну рогату худобу. Коней використовували для їзди верхи. Наземним транспортом були вози. Розвивалося громадське ремесло, в тому числі бронзолivarне, і виробництво зброї. Населення освоїло техніку лиття бронзи. Майже повністю зникли кам'яні знаряддя. З'явилися поселення з оборонними спорудами, навіть кам'яними. Посилилася соціальна нерівність. За умови спільного володіння землею членами землеробської громади патріархальна сім'я стала господарською одиницею.

В історичній науці поширена точка зору, що населення Європи періоду бронзи було індоєвропейським, з якого вже виокремилися германо-балто-слов'яни. Окремі вчені обґрунтовують створення у бронзовому віці на території України найдавніших держав. Так, *сабатанівську матеріальну культуру* Південного Побужжя періоду пізньої бронзи XIV–XII ст. до н. е. порівнюють із рівнем Мікенської Греції. Для сабатанівської культури характерні найбільш ранні залізні вироби на території України. Є точка зору, що представники сабатанівської культури мали економічні зв'язки з країнами Східного Середземномор'я та Малої Азії, разом з іншим населенням Центральної Європи брали участь у походах «народів моря» на Східне Середземномор'я та Єгипет. Носіїв *комарівської та тишинецької культур*, які займали територію Лісостепу та Полісся Правобережжя у пізньобронзовому періоді, традиційно вважають пращурами слов'ян (в етногенезі слов'ян цей період визначають як праслов'янський). Перша з них була землеробсько-тваринницькою, друга — тваринницько-землеробською.

Ранній залізний вік на території України останні наукові дослідження датують початком XII ст. до н. е. – V ст. н. е. (за іншою точкою зору, залізний вік у Східній Європі продовжувався до 375 р. — розгрому гуннами готського союзу в Північному Причорномор'ї). Основні господарські процеси пов'язані з розвитком ранньочивілізаційних скотарсько-кочівницьких суспільств Кіммерії, Скіфії, Савроматії та традиційних станово-класових суспільств — грецько-римських міст-держав у Північному Причорномор'ї, а також племінних союзів пра- і давніх слов'ян.

У першому періоді раннього залізного віку (початок XII ст. — перша половина VII ст. до н. е.) в Лісостепу та Поліссі домінувало орне землеробство із залізними знаряддями праці, тваринництво перетворилося на придомне і виникло стійлове утримання худоби. Почався другий суспільний поділ праці: ремесло

відокремлювалося від сільського господарства і формувалося як самостійний вид виробничої діяльності. Почалася криза бронзоліварного і становлення залізорудного виробництва. Значну частину знарядь виготовляли з каменю. Житла були наземними та заглибленими. Зросла продуктивність господарства, нагромаджувалися надлишки продукції. В Степу панувала кіммерійська культура. З кіммерійцями — найдавнішим народом на території України пов'язують поширення залізних виробів, зброї та кінського упряжу.

Кіммерійська культура була поширена у Степовій Україні в IX–VII ст. до н. е. Кіммерійці займалися скотарством і землеробством. Провідне місце посідало конярство, що забезпечувало населення верховими кіньми та значною частиною продуктів харчування. Виробляли мідні та бронзові знаряддя праці, використовували залізні вироби — мечі, кинжали, наконечники стріл. Поширилася зброя (стременоподібні та двокільчасті вудила). Були збудовані міста Кіммерик і Кіммерій, кіммерійські поселення.

За ассирійськими джерелами, в 722–705 рр. до н. е. кіммерійці розгромили Урарту і Ассирію. З 679 р. до н. е. частина кіммерійців мігрувала на Близький Схід (воювала проти Ассирії, Лідії), інша змішалася зі скіфськими племенами.

Тема 3. Господарський розвиток та економічна думка суспільств традиційних цивілізацій у VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. Становлення суспільств Східної та Західної цивілізацій

План

1. «Осьовий час» і формування сучасних цивілізацій
2. Східна цивілізація та її характеристика в «осьовий час»
3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав
4. Господарство та економічна думка Стародавньої Греції
5. Господарство та економічна думка Стародавнього Риму
6. Господарство населення на території України в «осьовий час». Господарство давніх слов'ян

1. «Осьовий час» і формування сучасних цивілізацій

Період «осьового часу» VIII–III ст. до н. е. (800–200 рр. до н. е.) розглядається як найважливіша віха в історії доіндустріальної цивілізації. **К. Ясперс у праці «Сутність і призначення історії» визначав «осьовий час» як загальнолюдську добу розвитку розуму, людської особистості та свідомості.** В цей час одночасно незалежно один від одного проповідували основоположники релігійно-філософських течій і виникли базові основи світових релігій (джайнізм, буддизм, індуїзм, конфуціанство, даосизм, іудаїзм), конкретна людина була усвідомлена як особистість, яка має відповідальність за свої думки, слова і діяльність, суб'єкт культурно-історичного розвитку. Релігійно-філософсько-етнічна духовність почала впливати на хід історії. К. Ясперс зазначав, що ці процеси не поширилися на всі суспільства Стародавнього світу. Він поділив народи на три категорії: осьові народи, народи, що не знали прориву та первісні народи.

Сучасні дослідники «осьового часу» аналізують його як період глобальної системної трансформації духовного, політичного, економічного та соціального суспільного життя.

Були закладені основи нової духовної культури людства, пов'язані з ідеєю вільного вибору та самореалізації людської особистості. Утверджувалося розуміння місця і ролі людини у суспільстві залежно від особистих здібностей, можливостей та рішучості. Ю Павленко зазначав, що людина відчула свободу і моральне право на незгоду з публічною владою, її осудження та непокору. Формувалася творча активність людини. Зароджувалися філософія, пророцькі релігії, авторська лірика, індивідуальний портрет. Як професійна сфера виникає наука, знання пов'язують з особистими досягненнями окремих філософів та вчених. Відбувся перехід від ранніх (ранньокласових, локальних) цивілізацій до традиційних (регіональних, зрілих і станово класових) цивілізацій. *Традиційні регіональні станово-класові цивілізації — це друга стадія розвитку доіндустріального суспільства.* Утворилися регіональні імперії: Новоасирійська, Нововавілонська, Ахаменідів на Близькому та Середньому Сході, Маур'їв у Індії, Цинь і Хань у Китаї, Римська у Середземномор'ї. Основні цивілізаційні центри вступають у контакт один з одним.

У технологічному відношенні це був перехід до масового використання залізних знарядь праці, що сприяло зростанню продуктивності сільського

господарства, використанню додаткових сил у промислово-ремесничому виробництві.

У соціально-економічному відношенні це був час повномасштабного утвердження приватновласницьких відносин. Влада-власність на землю та інші природні ресурси зберігалася, але втрачала свої панування. Поряд з державним сектором утверджувався приватний, у першу чергу у вигляді рухомості, торговельного та фінансового капіталу як частини додаткового продукту після сплати державних зобов'язань.

2. Східна цивілізація та її характеристика в «осьовий час»

Традиційні цивілізації Сходу — Близькосхідна-Мусульманська, Індійсько-Південноазійська, Китайсько-Далекосхідна — розвивалися переважно на основі кризи ранніх цивілізацій і переходу в різних формах і різними темпами до станово-класових відносин.

У Східному Середземномор'ї на землі Палестини був написаний *Старий Заповіт Біблії*, що є важливим історичним джерелом з історії господарства стародавніх євреїв та іудейсько-ізраїльських держав.

Ідейно-ціннісною установкою Біблії є визнання людської індивідуальності та примату особистості, як образу та подобою Божого, над соціальним статусом, національною належністю тощо. Основою Мойсеєвих законів є *справедливість*, що означає визнання прав людини на життя, власність, одяг, житло, працю і відпочинок, і *праведність*, що передбачає виконання людиною своїх обов'язків відповідно до заповідей Бога.

Економічні уявлення Старого Заповіту — *це захист інтересів бідних верств населення, засудження багатства і влади, заклик до відновлення земельної патріархальної громади. Засуджувалися надмірне нагромадження багатства і розкоші, лихварство, пропонувалося боргове рабство обмежити шістьма роками, заборонялося використовувати потреби ближніх для власного збагачення, затримувати плату за працю найманого робітника, обважувати та обмірювати покупців, вимагалось періодично прощати борги і відпускати на волю рабів, багатство розглядалося як знак божої прихильності за справедливість і праведність.*

У I ст. н. е. у Палестині виникли перші християнські громади, зародилося християнство як релігія гноблених.

У середині I тис. до н. е. в умовах ранньозалізного часу відбувся перехід від ранньоцивілізаційних суспільств до традиційного станово-класового суспільства. Освоєна долина річки Ганга (Північна Індія) стала центром Індійської цивілізації. Проте Давня Індія було політично роздроблено. На початок VI ст. до н. е. в Північній Індії було 16 держав-князівств. Це сприяло завоюванням перського царя Дарія I та Олександра Македонського. В кінці IV ст. до н. е. утворилася імперія Маур'їв, територія якої охопила більшу частину Індії. Вона була знищена зовнішніми вторгненнями в II ст. до н. е.

Зрошувальне землеробство та необхідність іригаційних систем, що захищали від паводків, зумовили збереження економічного значення державно-бюрократичного апарату та територіальної землеробської громади, поступове переростання редиistribuтивної системи у фіскальну. Варнова система переросла

у кастову. Касты спочатку були професійними групами людей, що поступово набули статусу ієрархічно підпорядкованих корпорацій. Ради старійшин регламентували та контролювали життя своїх членів, виключення людини з касты фактично ставило його поза громадою.

3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав

Західна модель цивілізаційного розвитку хронологічно пов'язана з періодом раннього залізного віку. В Європі він поділяється на два періоди: гольштадський (IX–V ст. до н. е.) і латенський (V ст. до н. е. – V ст. н. е.). Гольштадську культуру характеризує співіснування бронзових і залізних знарядь праці та зброї, перехід від мотичного до орного землеробства. В латенський період домінуючими стали вироби із заліза. *У межах західного цивілізаційного розвитку виділилися дві лінії: західноєвропейська і Греко-Римська цивілізаційні системи (в літературі їх визначають як «германський» і «античний» способи виробництва).*

Західноєвропейська цивілізаційна система. У другій половині I тис. до н. е. на території Західної та Центральної Європи сформувалися такі *ранні цивілізаційні системи як Кельтська* (від Іспанії до Нижнього Подунав'я) *та Фракійська* (Дакія, Іллірія). Ранньочивілізаційні суспільства були військово-політичними соціальними організаціями (королівствами, князівствами), що територіально охоплювали декілька сотень сусідсько-землеробських громад і укріплені міські центри. Через відсутність необхідності в колективній праці базовою господарською формою західних цивілізацій були сімейні домогосподарства від дрібних до великих — автономні та самостійні у виробничому відношенні з індивідуальним володінням землею в межах землеробської громади. За умови верховної власності держави на землю селяни сплачували ренту-податок і виконували трудові повинності. Створювалися умови для утвердження експлуататорських відносин на основі приватної власності на засоби виробництва, розкладу громади як виробничого організму. Важливе значення мало стягування даними з підкорених народів.

На межі нашої ери майже весь кельтський світ був підкорений римлянами, кордони Римської імперії проходили по річках Рейн і Дунай.

У I ст. до н. е. германські племена, які жили на узбережжі Північного та Балтійського морів, почали розселення територією Європи і наступ на імперію. Давньогерманське суспільство складалося з воєначальників «королів», нобілів (представників родоплемінної знаті), дружинників, общинників, вільновідпущеників і рабів. Виробництво відбувалося силами окремих домогосподарств, які сплачували ренту-податок. Виробнича самостійність забезпечувала високий рівень особистої свободи. Залежне населення сплачувало данину. Господарство було натуральним, велася торгівля з античною цивілізацією. В IV–V ст. н. е. варварські загони переходили на військову службу до римлян, приймали римське громадянство (поселенці-федерати). Із занепадом Римської імперії в її межах склалися варварські королівства. Отже, у процесі формування західноєвропейської цивілізації велику роль відіграла пізньоантична, власне римська цивілізація.

4. Господарство та економічна думка Стародавньої Греції

Для економічного розвитку Стародавньої Греції важливе значення мали географічні, економічні та політичні чинники, а саме: різноманітність природних умов, можливості для розвитку багатогалузевого сільського господарства («середземноморська тріада»: зернові, оливки, виноград, тваринництво і рибальство), наявність власної металургійної бази, розташування на перехресті торговельних шляхів, асиміляція східної культури, особливості аграрної культури, ремесла і торгівлі, швидке руйнування землеробської громади, переваги республіканського правління.

Після загибелі Кріто-Мікенського суспільства розвиток Стародавньої Греції відбувався на основі західної цивілізаційної моделі. Були закладені основа європейського шляху розвитку.

У добу осьового часу сформувалося традиційне станово-класове цивілізаційне суспільство.

VIII–VI ст. до н. е. отримали назву архаїчного періоду. Рання форма полісної громади трансформувалася у полісну державу. Поліс був містом-державою з належною територією, населення становили землероби і скотарі, ремісники та торговці. Поліси організовувалися за принципом автаркії: політичної, економічної самостійності та самодостатності, об'єднувалися в політичні союзи. У межах полісів формувалися економічні відносини, зокрема щодо володіння землею та розподілу праці на міновій, згодом товарно-ринковій основі. *Сформувалося два типи полісів:*

- торгово-ремісничий, із використанням у виробництві праці рабів (Афіни, Мілет, Коринф, Сиракузи)
- аграрний, в якому переважала сільськогосподарська праця, торгівля і товарно-грошові відносини розвивалися повільно. Повноправні громадяни були користувачами землі без права її відчуження. Жителі міста-держави колективно експлуатували політично та економічно залежне населення (Спарта, міста Фессалії, Беотії);

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції у VIII–VI ст. до н. е. стала *Велика колонізація*, що здійснювалася у трьох головних напрямках: західному (Італія та Сицилія), північно-східному (Чорноморський регіон), південному та південно-східному (Північна Африка). Щодо причин колонізації існують такі погляди: «*виробничий або аграрний*» через неспроможність в умовах тогочасного розвитку продуктивних сил використати наявні людські ресурси, обмеженість наявних і пошук нових виробничих ресурсів, насамперед земельних для розв'язання зернової проблеми у полісах; «*торговельний*» — прагнення знайти ринки збуту продукції полісів і встановити контроль за торговельними шляхами; «*сировинний*» з метою забезпечення сировиною (зерном, будівельним лісом, металами тощо) та людьми; *політична еміграція*. Колонізація сприяла розвитку господарства, поширенню грецької матеріальної культури, зменшенню соціальних конфліктів.

Період V – на початку IV ст. до н. е. у наукових джерелах характеризується як зрілість грецької економіки. Дискусійним є питання визначення господарства як класичного рабовласницького. Поширилася

індивідуальна приватна власність. Земля концентрувалася у власності окремих осіб внаслідок купівлі-продажу. Одночасно окремі громадяни втрачали землю. Основними організаційно-господарськими формами були у сільському господарстві рабовласницькі маєтки, у промисловості — ремісничі майстерні у містах. Переважало дрібне парцелярне аграрне і ремісниче виробництво. Працю рабів використовували в усіх сферах виробництва: в сільському господарстві у великих господарствах; Кількість рабів становила приблизно третину населення. Рабами вважалися особи, які були чужою власністю, не мали власності на засоби виробництва, працювали на основі позаекономічного примусу.

Господарство античної Греції характеризувалась галузевою структурою та територіальною спеціалізацією. Основними формами організації господарства були маєток родової знаті та селянське господарство, ремісничі майстерні (ергастерія).

Сільське господарство було основою економіки. Розвивалися такі галузі як тваринництво (скотарство і вівчарство) у гірських районах, зернове рослинництво і спеціальні галузі (виросували виноград, маслини, городні та садові культури), що стали основними, на рівнин ах, скотарство та свинарство.

Центрами промислового виробництва були міста. Ремесло стало основною формою промислового виробництва, набувало галузевого характеру. Визначилися такі галузі, як добувна (видобування залізної руди, срібла, золота), металургія, металообробка, керамічна, будівництво, суднобудування тощо.

В умовах панування натурального господарства розвивалося просте товарне виробництво як економічний уклад. Внутрішній товарний обіг між сільськогосподарськими виробниками та ремісниками був незначним. Переважаюче значення мала зовнішня торгівля, зокрема морська. Поширилися дві її форми: посередницька та експортна.

IV ст. до н. е. в історії економіки Стародавньої Греції — це період розвитку товарно-грошових відносин в умовах кризи класичного грецького полісу. Антична форма власності трансформувалася у приватну. Земля стала джерелом доходу, продавалася-купувалася, орендувалася, пришвидшилася її концентрація. Власниками землі ставали метеки. Вони почали займатися сільським господарством, громадяни — торгівлею, промисловим виробництвом, лихварством. Гроші, а не земля, стали основною формою багатства і визначали місце особи в соціально-політичному житті поліса. Посилилася економічна диференціація населення. Чисельність рабів збільшувалася, ними ставали і греки. **Економічну думку Стародавньої Греції** представляють видатні мислителі Ксенофонт, Платон, Аристотель.

Давньогрецький філософ, воєначальник і державний діяч **Ксенофонт Афінський** (430–355 до н. е.) економічні погляди виклав в працях «Ойкономія» («Про домашнє господарство») та «Про доходи», в яких визначив правила ведення господарства як науку «економікос». Ксенофонт під господарством розумів управління майном, а під майном все, що корисне людині. **У своїх творах Ксенофонт:**

- писав про природність поділу праці на фізичну та розумову, значення спеціалізація у поліпшенні якості продукції та збільшенні виробництва, взаємозв'язок між ступенем поділом праці та товарно-грошовими відносинами;

- основною галуззю господарства вважав землеробство, яке є джерелом добробуту, протиставляв його промисловості, село — місту. Стверджував, що раціональне ведення господарства є джерелом збагачення, а для цього необхідно «жити так, щоб залишався надлишок»;

- одним з перших звернув увагу на споживання блага в якості споживної та мінової вартості, пов'язав споживну вартість з корисністю;

- засуджував лихварський капітал;

- визнавав необхідність існування грошей, визнаючи вагомими такі їх функції як засіб обігу та засобу нагромадження. Пропонував постійно накопичувати гроші на випадок війни, для розширення пануючого на той час натурального виробництва;

- писав, що завданням економічної політики держави є організація праці, розширення зовнішньої торгівлі, збільшення державної казни.

Філософ і громадський діяч **Платон** (427–347 до н. е.) свої думки виклав у творах «Держава» і «Закони». У праці «Держава» він запропонував проект суспільного устрою «ідеальної держави». На його думку вона повинна будуватися на трьох основах людської душі (розумі, мужності та стриманості), трьох основах держави (злагода, захист, діловитість) і трьох станах суспільства (правителі, воїни та виробники землероби, ремісники, дрібні торговці). Кожен стан має права та обов'язки, суворо регламентовані державою. Раби, як власність вільних громадян або живе знаряддя праці, не становили жодного суспільного класу в суспільстві.

На думку Платона, основою господарського розвитку є землеробство і натуральне господарство. Ремесло і дрібна торгівля є працею негреків, їх розвиток регламентує держава. Він визнавав доцільність грошового обігу, виконання грошима функцій міри вартості та засобу обігу, поставив питання про можливість державного регулювання цін.

У праці «Закони» Платон протиставляв «ідеальний» і «негативний» типи суспільства залежно від поведінки людей, їх матеріальних турбот і стимулів. Виступав за верховну власність держави на землю, розподіл земель і відродження дрібного селянства, колонізацію для зменшення класових протиріч, заборону продажу земельних наділів, поділ населення на стани, призначення на посади та стягнення податків залежно від матеріального стану, державне регулювання виробництва і розподілу, регламентацію асортименту товарів, встановлення меж коливання цін. Поділяв населення на три класи: філософи та воїни мають забезпечувати суспільні інтереси, простолюдини (землероби, ремісники, купці) повинні забезпечувати потреби перших двох та власні. Їх діяльність пропонував організувати за корпоративним принципом із чисельними обмеженнями та регламентацією. Філософ орієнтувався на спартанський тип господарства, пропонуючи ліквідувати полісну демократію, обмежити права вільного населення, сформулював правила робототоргівлі, виступав проти лихварства та продажу товарів у кредит.

Філософ **Аристотель** (384–322 до н. е.), учень Платона, є найвидатнішим представником економічної античної думки. У працях «Політика» (8 книг), «Економіка» (3 книги), «Нікомахова етика» (10 книг) досліджено політичні, економічні та соціальні проблеми суспільства в умовах кризи грецького суспільства, вперше досліджено суть і дію економічних законів, закладено основи економічної науки. **У своїх працях Аристотель:**

- запропонував на противагу «ідеальній державі» Платона теорію рабовласницької держави, яка розвивається за природними законами панування та підпорядкування. Господарство — натуральне з приватною власністю, переважанням аграрної економіки, дрібною торгівлею (справедливим обміном), середньо-заможним соціальним станом;

- поділив працю на розумову та фізичну, суспільство на вільних і рабів, вільне населення — на 5 станів: землеробів і скотарів, ремісників, торговців, найманих робітників, воїнів. Раби не вважалися членами суспільства, рабство розглядалося як природне явище. Рабство пояснював психологічними чинниками: є люди, яким вигідно бути рабами та керованими, і є люди, які керують;

- висунув концепцію економіки та хрематистики. Економіка є природною і справедливою господарською діяльністю, що забезпечує життя домогосподарства та держави. «Хрематистику» (від слова «хрема» — майно, володіння) визначав як мистецтво наживати багатство через великі торговельні та лихварські угоди, вкладати і нагромаджувати капітал;

- досліджував походження грошей як результат угоди людей з метою регулювання стихійного руху товарів. Виокремлював такі функції грошей як засіб обігу і міра вартості;

- аналізуючи форми обміну, писав, що в його пропорціях лежить корисність товарів, порівняльними яких роблять гроші. За умов простого обміну товару на товар ($T - T$) на основі еквівалентності гроші відносяться до «економіки». З появою грошей обмін стає товарно-грошовим, метою торгівлі стає «хрематистика» ($T - T - G^1$, де G^1 — гроші з торговельним прибутком). Зазначав, що «чистої» економіки не може бути, оскільки там, де товари виробляються для обміну, з економіки безперервно виростає хрематистика.

5. Господарство та економічна думка Стародавнього Риму

Економічну історію Стародавнього Риму традиційно розглядають у контексті основних періодів економічного та політичного розвитку:

- патріархально-царський період VIII–VI ст. до н. е. та республіканський період упродовж 509 р. – III ст. до н. е., домінування натурального господарства і античної форми власності на землю;

- республіканський період у II ст. – 31 рр. до н. е. та імперський період із 31 р. до н. е. – II ст. н. е. — розвинена антична економіка, панування приватновласницьких відносин з системою рабства, яка оцінюється в літературі як рабовласницький уклад;

- імперський період III–V ст. н. е. — криза античної економіки, формування профеодальних відносин.

Наприкінці II тис. до н. е. на території Апеннінського півострова (Італія) розпочався період переходу від бронзової до залізної доби. Економічно найрозвинутішою на той час була *етруська культура (XI–VI ст. до н. е.)*, що охопила Середню та Північну Італію. Етруські суспільства були ранньополітичними державоутвореннями з царською владою. В VII ст. перетворилися на аристократичні міста-держави, об'єднані у федерацію, при владі були глави родів, останні володіли землею та експлуатували підкорене місцеве населення, яке обробляло наділи за частину врожаю. Сільське господарство, ремесло та торгівля формувалися як самостійні галузі.

Ранній Рим як поселення сформувався у середині VIII ст. до н. е. на території Лації (Середня Італія). У середині VII ст. до н. е. встановилося панування етрусків, династії царів яких, на думку вчених, до 509 р. правили Римом. Проте політичне значення Риму швидко зростало. У VI ст. до н. е. Рим очолив Латинський союз, який об'єднав 47 племен.

Упродовж VIII–VI ст. до н. е. тривав процес розкладу римської родової громади, її трансформування у землеробську, соціальної та майнової диференціації населення. За соціальним становищем населення поділялося на патриціїв (членів римської родової общини, згодом — родової знаті), плебеїв (вільного населення, без прав громадянства та користування громадськими землями, які займалися ремеслом і торгівлею), клієнтів (неповноправних громадян, юридично залежних від патриціїв) і рабів.

Господарство Римської держави розвивалося як взаємопов'язана система сільського господарства, промисловості та обігу, які мали галузевий характер, визначалися рабовласницькими економічними відносинами.

Сільське господарство було домінуючим виробництвом. Аграрні відносини характеризували такі процеси, як зміцнення приватної власності на землю, ліквідація всіх обмежень щодо купівлі та продажу землі. Відбувалося зменшення дрібного селянського та зростання середнього і великого землеволодіння.

Промисловість Римської держави мала характер міського дрібного ремісничого виробництва. В I ст. до н. е. ремесло стало галузевим і територіально спеціалізованим. *За підрахунками вчених валове ремісниче виробництво складало не більше десятої частини сільськогосподарського.* Розвивалися метало- і деревообробка, виготовлення знарядь праці та предметів побуту, зброї та будівельних матеріалів, ткацтво, гончарство, скловиробництво, ювелірна і парфумерна справи, суднобудування, будівництво будинків, громадських споруд, шляхів із твердим покриттям, мостів, тунелів і каналів.

В економіці Римської держави поєднувалися домінуюче натуральне господарство і просте товарне виробництво як економічний уклад. Суспільне виробництво поділялося на натуральний і товарний сектора. Більша частина продукції споживалася в господарствах-виробниках. Товарний сектор економіки представляла продукція орієнтованих на ринок спеціалізованих галузей господарства рабовласницьких вілл переважно в римській Італії.

У Римській державі склалася грошово-кредитна система. Центром грошових і торгових операцій був Рим.

Сформувалася система державних фінансів. Вона ґрунтувалася на експлуатації провінцій. Римські громадяни користувалися податковим імунітетом. Податки — державні (поземельний та подушний) і муніципальні — сплачували власники землі та майна. Фінансової адміністрації не було. Відкупники (публікани) вносили у державну скарбницю всю суму податків, а потім через своїх людей збирали їх у 3–4 рази більше від норми (відкупну систему скасовано в II ст. н. е.). Об'єднуючись у спілки, відкупники створювали акціонерні компанії.

Економічну думку Стародавнього Риму представляли праці землевласників і рабовласників М. Катона, Л.Ю. Колумелли, М.Т. Варрона, Г. Плінія Старшого, присвячені проблемам поліпшення агрокультури, підвищення доходності маєтку, організації праці рабів.

Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н. е.) у праці «Землеробство» запропонував практичні рекомендації щодо підвищення доходності рабовласницького маєтку. Землеробство, на його думку, є почесним заняттям, а знання та організаційні здібності власника маєтку визначають його доходність. Необхідно регламентувати виробництво, використовувати необхідні агротехнічні засоби, обмірковувати умови передачі землі в оренду, організацію праці рабів, реалізацію надлишків виробленої продукції. Рабів необхідно утримувати у суворості; раціонально використовувати їх працю, стимулювати старанність, молодих рабів виховувати в покорі, підтримувати в їх середовищі ворожість, поширювати конфлікти, незгоди між ними, вчасно звільнятися від старих та малих, карати за найменшу провину. Зразковим вважав багатогалузеве господарство, що забезпечує самодостатність маєтку, та одночасно виробляти товарні види продукції — виноград і оливки.

Марк Теренцій Варрон (116–27 рр. до н. е.) залишив у спадок три книги «Про сільське господарство», в яких проаналізував чинники інтенсивного ведення сільського господарства. Обґрунтовував необхідність агрокультури, розвиток скотарства, застосування агрономічних наук, використання матеріальної зацікавленості рабів шляхом вільного режиму праці рабів, поліпшення харчування і зменшення обсягу роботи. Пропонував використовувати працю найманих робітників. Критерієм прибутковості латифундій вважав вигідний вивіз продукції в сусідні регіони та закупівлю необхідних товарів.

Луцій Юній Модерат Колумелла (I ст. н. е.) у 12-томній праці «Про сільське господарство», використовуючи праці грецьких і римських агрономів, проаналізував організацію господарства у рабовласницькому маєтку за умов кризових явищ. Автор писав про низьку продуктивність рабовласницької праці, про те що раби погано обробляють поля, доглядають худобу, ламають інвентар, крадуть і обманюють землевласників. Пропонував організувати сільськогосподарське виробництво на основі оренди землі вільними селянами-колонидами, збільшувати обсяги товарного виробництва, впроваджувати досягнення науки.

Важливе значення мало поширення християнської релігії. Економічні погляди християнства базуються на концепції рівності усіх людей перед Богом, справедливості, соціальної, а не індивідуальної оцінки праці. З ідеєю рівності пов'язані принципи загального обов'язку працювати та розподіляти за працюю:

«Кожен отримує винагороду за свою працю». Засуджувалося лихварство, стягнення процентів за борги. Із перетворенням християнства на панівну релігію з'явилися консервативні погляди, які виправдовували рабство, існуючі порядки, проголошували необхідність покори і терпіння.

Найвідомішим християнським автором був *Августин Блаженний* (353–430), який у творі «Про град божий» розглядав світ як історію, персональну долю людини, спасіння або погибель, заперечував висновки античних мислителів про природність поділу людей на панів і рабів. Доводив, що фізична праця є почесною, сільське господарство — найпочесніше заняття людини, засуджував торгівлю та позику під процент.

6. Господарство населення на території України в «осьовий час». Господарство давніх слов'ян

Доба «осьового часу» аналізується як скіфо-античний період, другий період раннього залізного віку.

Господарський розвиток на території Південної та Південно-Східної України і Криму визначали скіфські племена (середина VII–III ст. до н. е.). В VI ст. до н. е. сформувалася скіфська держава — Велика Скіфія як союз племен. У III ст. до н. е. під натиском кочових племен сарматів і внаслідок погіршення кліматичних умов частина скіфів мігрувала на територію Нижнього Подніпров'я і степового Криму, де утворила державу Мала Скіфія. Інша частина співіснувала зі сарматами.

Скіфів поділяють на землеробів (скіфи-хлібороби, скіфи-орачі) і кочівників (скіфи царські та скіфи-кочові). Скіфи-землероби використовували перелогову систему землеробства. Сіяли пшеницю, жито, просо, боби, коноплі, вирощували городні культури, займалися тваринництвом. Жали залізними серпами. Мололи зерно на примітивній зернотерці, пізніше — на ручному млині. Скіфи-скотарі випасали коней, корів, овець, свиней. Розвивалася домашня промисловість і громадське ремесло: кушнірство, ткацьке, виготовлення одягу, чоботарство, металургійне, зброярство, ювелірне. Для виготовлення бронзових і залізних виробів використовували ливарство і ковальство. Знайдено залишки форм з каменю та глини, сиродутного горну (домниці), ковальське горно. Вважається, що скіфи виробляли сталь. Поширення набуло рибальство, добування солі у гирлі Дніпра. Торгували з грецькими полісами Північного Причорномор'я. Вивозили зерно, солону рибу, хутро, віск, мед, конопляне полотно, рабів. Ввозили вино, золото і срібло, вироби з них, зброю, дорогоцінні речі. Економічні відносини характеризувалися переходом від первісних до рабовласницьких. Існувало патріархальне рабство.

Античні міста-держави на території Північного Причорномор'я поширилися в VII ст. до н. е. — IV ст. н. е. Їх виникнення зумовлене так званою античною колонізацією Північного Причорномор'я. Поступово вони стали самостійними полісами-державами. Існували чотири райони колонізації: Південне Побужжя (Березань, Ольвія), Подністров'я (Тіра, Ніконія), Керченський півострів (Пантікапей), Південно-Західний берег Криму (Херсонес). У V ст. до н. е. — 70-х рр. IV ст. н. е. на Керченському півострові та о. Тамань було Боспорське царство із столицею Пантікапей.

Античні міста-держави відтворювали соціально-політичну й економічну систему Греції. Тому в їх історії виокремлюють архаїчний, класичний, елліністичний і римський періоди розвитку. Земля, що належала містам і надавалася у користування колоністам, стала їх власністю. Площа ділянки-клера становила 4–4,5 га. Рабовласницький маєток досягав 26 га. У землеробстві практикували двопілля, угноєння ґрунту, зміну ярих і озимих культур. Спеціалізованою галуззю було виноградарство. Розвивалися тваринництво, ремесло, рибальство, переробка риби. Причорноморський поліс мав архітектуру, планування і забудову античних міст. Особливістю були підвальні житлові приміщення. Важливе значення мала посередницька торгівля між населенням Скіфії та Сарматії, з одного боку, та Грецією — з іншого. Жителі полісів купували у місцевого населення і вивозили до Греції зерно, худобу, рибу, шкіру, хутро, рабів. У полісах виготовляли, привозили з метрополії та перепродували ремісничі вироби, тканини, ароматичні речовини, маслинову олію, вино, посуд, предмети розкоші. Міста карбували власну мідну та срібну монету.

У I–III ст. н. е. у містах-полісах поширилася римська провінційна культура. Значення античних міст Північного Причорномор'я полягає в поширенні на території України передової на той час матеріальної культури.

У *третьому періоді раннього залізного віку* (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.) значну частину населення України становили сарматські племена (царські сармати, роксолани, алани, язиги тощо). Їхнє панування було припинено навалюю готів і гунів у III–IV ст. н. е. Основу господарства становило кочове тваринництво. Розводили коней, велику рогату худобу, овець. У I ст. н. е. частина племен перейшла до осілості, займалася землеробством і ремеслом. Відбувався процес розпаду первісного суспільства.

Господарство давніх слов'ян на території України. На рубежі нашої ери слов'яни виокремилися як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з балтами, германцями, фракійцями, сарматами, угрофінами. У науковій літературі період етногенезу слов'ян від рубежу н. е. до V ст. н. е. *визначається як давньослов'янський (період етнічного самоутвердження)*. Слов'яни створили на території України такі археологічні культури, як *зарубинецька в III–II ст. до н. е. — I ст. н. е.* на території Середнього Дніпра, Прип'яті та Десни; *пшеворська в II ст. до н. е. — IV ст. н. е.* на території Подністров'я, Поділля і Закарпаття; *черняхівська* на території від Подніпров'я до Дунаю і Польщі та *київська* від Подніпров'я до басейна Сули, Ворскли і Псла в *II–V ст. н. е.* У писемних римських джерелах давні слов'яни відомі як венеди. Готський історик Йордан писав про державу антів (IV ст. н. е. — 602 р.).

Головним заняттям населення було сільське господарство. Застосовували рало із залізним наконечником, яким розпушували ґрунт, але не перевертали. У племен черняхівської культури для розмелювання зерен з'явилися жорна, продуктивність яких була вища від зернотерки в 3–4 рази. Вирощували пшеницю, ячмінь, жито, просо, гречку, горох, сочевицю, вику, коноплі. Переважала двопілляна система землеробства. Розводили корів, коней, свиней, овець, кіз, собак.

Розвивалися домашня промисловість (прядіння, ткацтво, гончарство, деревообробка) і громадське ремесло. Значного розвитку набуло залізорудне і

залізообробне виробництво. Відомі понад 50 найменувань виробів із заліза. Використовувалися вироби з кольорових металів (більшість предметів з бронзи). У керамічному виробництві кухонний і столовий посуд виготовляли як ліпним, так і гончарним способами. Виокремилися косторізне і каменерізне, ювелірне ремесло. Житла були заглибленими й наземними, стіни — стовбові, каркасні, зрубні та глинобитні. Опалювали житло відкритим вогнищем чи глинобитною піччю. Існували торговельні контакти з північнопричорноморськими рабовласницькими полісами-державами. Серед імпортованих речей є амфори, гончарний посуд, дзеркала, прикраси.

Панувала землеробська громада з великою патріархальною родиною. Зростала майнова та соціальна нерівність. Виникли племенні та політичні об'єднання.

Тема 4. Господарство та економічна думка Середньовіччя (кінець V–XV ст.)

План

1. Загальна характеристика економічного розвитку та економічної думки цивілізацій Середньовіччя
2. Господарство та економічна думка держав Західноєвропейської цивілізації
3. Періодизації феодальної економіки на території України (VI–XV ст.)

1. Загальна характеристика економічного розвитку та економічної думки цивілізацій Середньовіччя

У добу середньовіччя сформувалися такі основні цивілізаційні системи: Західна (Західноєвропейська, Східноєвропейська) та Східна (Мусульманська, Індійсько-Південноазійська та Китайсько-Далекосхідна) із традиційними регіональними цивілізаційними суспільствами. Визначальним чинником їх суспільно-цивілізаційного розвитку був вплив релігійних заповідей і вчень.

Розвиток суспільств середньовічного Сходу (Індійсько-Південно-азійського та Китайсько-Далекосхідного регіонів), де були поширені ідеї індуїзму, буддизму, конфуціанства і даосизму, визначали такі базові релігійно-етично господарські характеристики:

Системоутворюючою основою економічного розвитку були державна (державно-общинна) форма власності та збереження господарського значення селянської поземельної громади, влада-власність, що дозволяло адміністративно-бюрократичному апарату при виконанні організаційно-господарських функцій розпоряджатися суспільним продуктом. Отже, зберігалися ознаки «азійського способу виробництва».

Економічну думку визначає розгляд питань державного управління, оподаткування та наповнення державної казни, розвиток сільськогосподарського виробництва. *Мусульманська цивілізація* поєднувала як риси суспільств «азійського способу виробництва», так і особистісне розуміння людини та Бога, активне відношення до життя. Ісламська релігія утвердилася як єдино справедлива, була фундаментом мусульманської державності, освячувала єдність світського і духовного, зміцнювала соціальні горизонтальні зв'язки, самоорганізовувала мусульман у релігійних і військово-політичних цілях. .

Основним джерелом економічної думки є **Коран** (630–632) — священна книга мусульман, основа релігійного та громадянського законодавства. Коран (від араб. «аль-корані», що перекладається як читання вголос, повчання) є збіркою проповідей, обрядових і юридичних положень, заклинань і молитов, повчальних розповідей і притч, складених на основі проповідей і висловлювань пророка Мухаммеда впродовж 610–630 рр. Вивчення і тлумачення Корану поклали початок цивільному і канонічному мусульманському праву.

Спільними історичними коренями Західнохристиянської та Східнохристиянської цивілізацій є, по-перше, пізньоантична та варварська суспільні системи Західного та Східного Середземномор'я, по-друге, християнство. Згідно Біблії Бог є особистість і творець світу. Людина створена Богом по своєму образу і подобию. Він наділив її розумом, почуттями, волею і діяльною природою. Індивідуальне життя конкретної людини є унікальним,

Завдання людини — виконувати заповіді Божі, який зробив людину господарем на землі з активним відношенням до світу.

Визначальним моментом розходження Східної та Західної християнських цивілізаційних систем було падіння Західної імперії та піднесення Візантійської (Східно-Римської імперії) в кінці V ст. Вченими досліджено відмінності Західнохристиянської та Східнохристиянської цивілізацій.

Цивілізаційними основами Східнохристиянських суспільств були такі. Християнство ґрунтувалося на платоновсько-неоплатонічні традиції з бачення людини у Космічній ієрархії, з переважанням загального над індивідуальним. Церква переймалася ідеєю загальної долі людей. Кожна людина ідентифікується з державністю. Проповідувалася єдність церкви та держави при провідній ролі останньої. Імператор фактично мав світську та духовну владу, вважався посередником між богом і людьми, назначав і розв'язував суперечки між чотирма патріархами: Олександрійським, Ієрусалимським, Антиохійським і Константинопольським.

Візантійсько-Східнохристиянська цивілізація досягла найвищої могутності в середині VI ст. Із другої половини VI ст. війни із слов'янами і болгарським царством, соціально-конфесійна боротьба, відома як іконоборчество, напади турок-сельджуків призвели до занепаду імперії та зменшення її кордонів. У 1453 р. Візантійська імперія була знищена турками-османами, які заснували Османську імперію з центром у Константинополі.

Економічна історія Візантії — варіант романізованого феодалізму. У середині VI ст. було кодифіковано римське право. Держава виступала як організуюча та контролююча всі сфери життя сила, осмислювалася як проекція божественного порядку на землі. В соціальному відношенні головне значення мав поділ на представників бюрократичного командно-адміністративного апарату та підвласних, які виконували повинності та сплачували податки.

Державне регулювання було визначальною рисою візантійської економіки: регламентувалася господарська діяльність ремісників і купців; фіксувалися ціни на хліб, м'ясо і рибу; заборонялося створювати запаси товарів для запобігання спекуляціям. Іноземні купці мали зупинятися у відведених місцях не більше як три місяці.

Західнохристиянська цивілізація розвивалася на чотирьох основних засадах. По-перше, за умови латинського християнства та єдиної церковної організації. Латинське християнство є індивідуалістичним та раціоналістичним. Із XI ст. домінувала правова установка. Людина визначалася як суб'єкт права (визначалося законодавством на основі римського права). Відносини з богом будувалися за моделлю: проступок (гріх) — покарання. Кожна душа постає перед Божим Судом зразу після смерті, тому на перший план висувалася ідея особистої віри, доказовості істинності віри для себе і оточуючих. Впродовж V–VI ст., коли постійно воювали варварські королівства, правителі яких прийняли християнство в аріанській формі, романоязичне населення об'єднувалося навколо місцевого латинського духовенства, єпископів римського папи. Папа був вищим авторитетом, намісником апостола Петра на землі. По-друге, влада імператора була легітимною, світська та церковна влада були розділені. Панувала концепція

незалежності церкви від держави (висунута у кінці IV ст. святим Амвросієм.). Римський папа один, а держав і правителів багато. По-третє, зберігалися традиції самоуправління міських комун. По-четверте, ієрархія відносин, пов'язана з особистою присягою вірності васалів сеньйору та умовне (рицарське) тримання землі.

2. Господарство та економічна думка держав Західноєвропейської цивілізації

*Вивчення історії економіки суспільств Західно християнської цивілізації традиційно пов'язано з виявленням характерних ознак зародження і становлення (генезису), панування (класична форма) та розкладу феодальної економічної системи (від пізньолатинського *feodum* — «маєток»).*

Сучасна історіографія, відмовившись від визнання феодалізму як суспільно-економічної формації, залишає розуміння господарського розвитку західноєвропейського суспільства як феодальної економічної системи.

В історико-економічній літературі панує така **періодизація феодальної економіки держав Західної Європи:**

- *період генезису (раннє середньовіччя) — V–X ст.;*
- *період класичної (зрілої) феодальної економіки (високе середньовіччя) — XI–XIII ст.;*
- *період кризи феодальної економіки: руйнування її основних ознак і формування простого товарного виробництва як укладу в пізньому середньовіччі — XIV–XV ст.*

Генезис феодальної економіки — перехідний період, процес становлення її основних ознак, розглядається з точки зору взаємовпливу античних і варварських економічних відносин. *Виділяють такі типи генезису економіки феодалізму:*

- *романський, тобто на основі синтезу (переважання або рівності) господарських інститутів пізньоантичного суспільства (господарської спадщини Римської імперії) та варварських соціально-економічних відносин (на територіях, що входили до Римської імперії: сучасних Франції, Іспанії, Італії);*
- *общинногенний (безсинтезний), тобто на основі розкладу общинних відносин із відсутнім або незначним впливом античності (на території Англії, Німеччини, скандинавських і слов'янських країн).*

Гене́за феодальної економіки поряд із формуванням та розвитком універсальних ознак мала свої особливості в кожній країні.

Еволюція феодальної економіки традиційно аналізується на основі Франкського королівства на території Галії. Сучасна наука відмовилася від визначення процесу феодалізації в інших країнах, як нетипового, незавершеного. Феодальна економіка в тій чи іншій країні досліджується як національна модель (французька, англійська, скандинавська, польська, руська тощо).

Період класичної феодальної економіки характеризувався завершенням процесу формування феодальних відносин, їх утвердженням і розквітом. У науковій літературі класична феодальна економіка має наступні загальні ознаки.

- Низький рівень розвитку техніки та знань, ручне виробництво та індивідуальні виробничі навички. Сформувалися аграрна, промислова та обігова сфери економіки. Переважання аграрного сектору над промисловим і

торговельним (аграризм економіки). Домінуючий об'єкт власності та головне знаряддя виробництва — земля.

➤ Соціально-політичний устрій будувався на ієрархічній структурі, що будувалася на основі різних форм особистої залежності та відповідною системою земельних володінь.

➤ Панування феодальної власності на землю: а) монопольної (лише клас феодалів мав право власності на землю), б) умовно-спадкової, в) ієрархічної на основі сеньйорально-васальної системи за принципом «нема землі без сеньйора». Поєднання права феодальної власності на землю та права селянина на спадкове землекористування.

➤ Феодальна: особиста, економічна (поземельна), судово-адміністративна, військово-політична — залежність селянина від землевласника (позаекономічний примус).

➤ Рентні відносини в сільському господарстві. Основні види земельної ренти: натуральна, відробіткова та грошова, як економічна реалізація права власності на землю, привласнення частини доходу від землі та повинностей, які феодал отримував від залежного селянина.

➤ Панування натурального господарства та простого відтворення, розвиток простого товарного виробництва, як економічного укладу;

➤ Корпоративний характер економіки. В організації та регулюванні економіки визначальне значення мали корпоративні станові об'єднання (рицарські, ремісничі, купецькі).

➤ Організаційно-господарські форми: феодальний маєток і селянське господарство, ремісничі майстерні і цех, торгова гільдія. Переважало дрібне виробництво в сільському господарстві та ремеслі.

➤ Соціальні відносини характеризували вертикальні відносини панування і підкорення між землевласниками і залежними селянами; покровительства і служби, сюзеренно-васальні між представниками різних категорій панівного стану. Проте у містах соціальні відносини будувалися на горизонтальних зв'язках між рівними суб'єктами.

Починаючи з XII ст. відбувалася активна господарська діяльність. Формувалася ефективна система сільського господарства та промислово-торговельного господарювання. Важливе значення мали монастирі, господарство яких ґрунтувалося на раціональних основах. Церква освятила своїм авторитетом поважне ставлення до фізичної праці та практичності. Поступово основними носіями цих ідей стало торгово-ремісничє населення міст.

Господарський розвиток знайшов відображення в економічних ідеях представників католицької церкви, найвидатнішими з них є Тома Аквінський і Нікола Орем.

Панівна релігійна філософія — схоластика — намагалася спрямовувати та контролювати практичну діяльність людини, поставити науку в залежність від релігії. Економічна думка розвивалася під впливом канонічної доктрини, яка трактувала економічні проблеми з точки зору християнської релігії та античної традиції. Становлення канонічної доктрини пов'язано з ім'ям монаха Граціана, який у XII ст. склав «Зведення канонічного права».

Найвідомішим представником канонічної доктрини є домініканський монах і богослов **Тома Аквінський** (Аквінат, 1225–1274). Його праця «Сума теології», яка ґрунтувалася на положеннях Біблії, богословських творів, вченні Аристотеля, була визнана католицькою церквою єдиною правильною філософсько-теологічною системою, отримала назву томізму.

Досліджуючи економічні явища та процеси, Тома Аквінський розглядав їх як поєднання суперечностей (схоластичний спосіб міркування), використовував принцип подвійної оцінки:

- виступав за підпорядкування світської влади духовній;
- обґрунтовував соціальну нерівність з точки зору майнової нерівності, вважав, що приватна власність є законним інститутом людського суспільства. Власне Бог встановив такий порядок, який дає змогу людям жити відповідно до визначеної станової ієрархії, розподіляє функції управління і підпорядкування;
 - розглядав багатство як матеріальні блага, створені працею, яка є необхідним засобом для забезпечення життя людини. З точки зору натуралістичного підходу поділив багатство на природне (харчування, земля, житло тощо) та штучне (золото, срібло);
 - проголосив основою добробуту натуральне господарство і економічну самодостатність феодального маєтку, землеробство галуззю господарства, схвалено божественним законом. Одночасно зазначав необхідність товарно-грошових відносин, аналізував торгівельну діяльність з точки зору дозволеного та недозволеного;
 - виникнення грошей пояснював домовленістю між людьми для зручності обміну. Визнавав необхідність грошей як міри вартості та засобу обігу, зауважував, що гроші є товаром, оскільки існує торгівля грошима між міняйлами;
 - відповідно до традицій католицької церкви засуджував лихварство як «ганебне ремесло». Купці та лихварі можуть привласнювати торговельний прибуток і лихварський процент лише як плату і нагороду за працю, за відстрочку в оплаті боргу, компенсацію втрати можливого доходу, транспортні та матеріальні витрати, ризик, подарунок.

Криза феодальної економіки (XIV–XV ст. включно) була пов'язана з розвитком товарно-ринкових відносин. Просте товарне виробництво сформувалося як економічний уклад. В аграрній економіці відбувся переворот, змістом якого було перетворення грошової ренти на основну форму присвоєння додаткового продукту землевласником-феодалом, формування вільного селянського стану. Поширювалися товарно-грошові відносини. Місто стало центром промисловості та торгівлі, руйнувало господарську обособленість феодальних маєтків. У містах формувалася клас буржуазії. Економічне життя будувалося на раціоналізмі та прагматизмі, які пов'язані з грошима та розрахунком. Зміцнювалася центральна влада. Руйнувалися васальні відносини. Значення дворянства як політичної сили зменшувалося.

Уповільнюючими чинниками були події XIV ст., голод 1315–1318 рр., демографічна криза середини XIV ст. через чуму, Столітня війна (1337–14503 рр.), розкол католицької церкви (утвердження на папський престол двох пап: у

Римі та Авіньоні), селянські повстання («Жакерія» у Франції, Уота Тайлера в Англії). Від чуми 1347–1355 рр. та епідемій 60–70-х рр. XIV ст. у країнах Європи загинули 24 млн осіб.

Французький вчений-монах Ніколи Орем (Оресм) (1323–1382 рр.), аналізуючи економічне життя, у праці «Трактат про походження, природу, юридичне обґрунтування і зміну грошей» дав визначення грошам, як економічної категорії. Гроші — це інструмент, створений людьми для полегшення обміну товарів. Вчений одним з перших обґрунтував металістичну теорію грошей. На основі своїх висновків про походження та природу грошей підійшов до розуміння існування об'єктивних закономірностей грошового обігу.

Розвиток феодальної економіки у значній мірі визначався пануванням політичних факторів над господарськими. Раннє середньовіччя було періодом ранньофеодальних монархій, формування соціальних і правових основ феодального суспільства. Сформувалися тенденції до політичної незалежності та феодального роздроблення.

Класичне та пізнє середньовіччя у Франції — це період феодальної роздробленості та започаткування політичного об'єднання країни під час правління королівської династії Капетингів (987–1328 рр.). У XIV ст. королі династії Валуа (1328–1589 рр.) стали верховними сеньйорами, завершили економічне та політичне об'єднання Франції, що за державним устроєм перетворилася на станово-представницьку, а в другій половині XV ст. — абсолютистську монархію. В **Англії** з часу норманських завоювань королівська влада мала загальнодержавний характер. Судові та фіскальні сеньйоральні права феодалів (глафордів, а пізніше — лордів) були обмежені. Наслідком боротьби феодалів з королівською владою стало прийняття Великої хартії вольностей (1215 р.), що закріпила станові права світських і духовних феодалів, одночасно обмежувала свавілля держави щодо тих станів, які переходили до ринкових відносин. У 1345 р. Англія стала парламентською монархією. У **Німеччині** король саксонської династії Оттон I в 962 р. проголосив відновлення Римської імперії, до якої увійшли італійські землі (з кінця XII ст. — Священна Римська імперія, а з кінця XV ст. — Священна Римська імперія германської нації). Проте принцип виборності імператорів, їх намагання поєднати світську та церковну владу, а також сеньйоральний сепаратизм послабили централізацію. «Золота булла» 1356 р. юридично оформила самостійність феодальних князівств Німеччини.

Процес генезису феодальної економічної системи пов'язаний, в першу чергу, з формуванням феодальної власності на землю та соціальної структури феодального суспільства.

Прикладом класичної моделі генезису феодального господарства романського типу вважається його становлення у **Франкському королівстві** в V–X ст. За часів правління Карла Великого (771–814 рр.) держава досягла найвищої могутності. Згідно Верденського договору 843 р. відбувся розподіл імперії Карла Великого на три королівства: Західнофранкське, Східнофранкське та Середньофранкське, що стало важливим етапом в історії Франції (назва з'явилася в X ст.), Німеччини та Італії.

У VI–VII ст. економічний розвиток Франкської держави відбувався в умовах співіснування двох економічних укладів: протофеодального (колонатного) та общинного. Галло-римські землевласники володіли землею, організовували господарство і регулювали майнові відносини за нормами римського права. Зберігалися велике землеволодіння та колонатна система як основа сільського господарства. Франки, як свідчить кодекс законів «Салічна правда», на початку VI ст. жили вільними землеробськими громадами, що становили основу господарської організації. Громада була верховним власником землі, франки не могли передавати свою землю без її дозволу. Землі громади формувалися за рахунок державних земель, наданих ще за часів імперії та франкськими королями, присвоєння земель великих власників — галлів (існують припущення щодо захоплення германцями 1/3 їхніх земель). Право приватної власності патріархальної родини поширювалося на рухоме майно та садибу. «Салічна правда» свідчить про недоторканість особистої власності, встановлює систему покарань за її порушення. Орні землі перебували у спадковому володінні сім'ї за чоловічою лінією, а пасовища, луки і ліси (*альєнди*) — в загальному користуванні членів громади. Після збору врожаю та сінокосу наділи ставали колективним пасовищем (система відкритих полів). Вирощували зерно, у тваринництві переважало екстенсивне свинарство. Франки одночасно були землеробами і воїнами. У соціальному відношенні поділялися на вільних, сервів (рабів) і літів (напіввільних). Через соціальне та майнове розшарування франків існував поділ на знатних і вільних; великих, середніх і дрібних землевласників. За вбивство вільного франка необхідно було сплатити штраф у 200 солідів, дружинника — 600, римлянина — 60, римлянина на службі короля — 300 солідів.

У VIII–IX ст. у Франкській державі **алюдіальна та римська приватна власність трансформувалася у феодальну, склалася єдність піраміди влади та ієрархії землеволодіння. Сформувалися такі класи, як феодали — утримувачі феодів, та феодально залежне селянство.** Ці процеси в науковій літературі отримало назву аграрного перевороту.

Аграрний переворот спричинили такі економічні та соціально-політичні чинники: а) натуральне господарство, економічні переваги великого землеволодіння порівняно з господарством громади та сім'ї; б) вичерпаність земельного фонду для дарувань; політична та фінансова слабкість центральної влади внаслідок боротьби за владу між особами королівських родин, внутрішні міжусобиці, територіальна роздробленість на окремі королівства, герцогства, графства та баронії; в) війни з арабами, германськими та слов'янськими племенами; г) формування у франків професійної військової верстви — лицарів, необхідність забезпечення їх землею для виконання обов'язків (бойове спорядження і кінь коштували дорого, отже військову службу могла виконувати особа, яка мала не менше чотирьох мансів землі (площа манса становила в середньому 6–16 га).

XI–XIII ст. були періодом зрілих феодальних аграрних відносин. Панувала феодальна власність на землю. Існували такі її види: королівська, світська, духовна. Ієрархія соціальних і земельних відносин на основі договору між сеньйором і васалом обмежувала права феодалів на землю. Ці відносини були

верховними (алодіальними, носіями яких була королівська влада), сеньйоральними та васальними (рицарське утримання землі). Економічний зміст васальних відносин полягав у перерозподілі феодалної ренти між членами панівних верств населення. За правом *майорату* феодал повністю (або дві його третини) успадковував старший син. Із XII ст. феодал відчужувався, але покупець визнавав васальний договір. У Німеччині лени охоплювали, крім землі, податки, мито, посади, карбування монет. Ленне право регулювало всі сторони господарського життя.

У XIV–XV ст. відбулися зміни в аграрних відносинах та організації сільського господарства, що мали значення аграрного перевороту. Докорінні зміни виявилися у таких загальних процесах, як:

- викуп селянами особистої свободи без землі, майнове розшарування;
- основними формами селянського землекористування були спадкове, протягом життя та оренда. Формувалися різні типи селянських господарств: економічно заможні із власною або орендованою землею, малоземельні та безземельні;
- доменіальні землі здавали в оренду на один–три–дев'ять років, що давало змогу швидко пристосуватися до змін економічної кон'юнктури, або для їх обробітку використовували найману робочу силу;
- зростання економічної ролі селянського господарства та зменшення домену, значення його зберігалось у галузях, зорієнтованих на ринок: тваринництві, лісових промислах, вирощуванні технічних культур, садівництві, городництві;
- комутація земельної ренти — заміна відробіткової та натуральної ренти фіксованою грошовою (цензом). Цензова система при розширенні виробництва в господарстві селянина і зростанні цін на сільськогосподарську продукцію забезпечувала збільшення доходів і виробничих витрат. Заміна феодалних повинностей фіксованими платежами;
- зменшення сеньйоральної та зростання державної (податкової) залежності селянства;
- зростання товарності сільського господарства, втягування у товарно-грошові відносини феодалних і селянських господарств, становлення стійких економічних відносин між селом і містами, сільським господарством і промисловістю.

Економічні процеси у сільському господарстві були зумовлені сукупністю соціально-економічних та політичних причин, серед яких: а) демографічна криза внаслідок чуми середини XIV ст., коли протягом наступних 100 років населення Європи зменшилося на третину, а населенні пункти — на 50%; б) внутрішні суперечності у феодалному маєтку, економічні можливості якого не задовольняли потреби власників і селян; в) зростання міст і збільшення обсягів товарного виробництва, що створювало можливості для ринкового розвитку сільського господарства; г) формування централізованих монархій та посилення центральної влади, поступовий перехід селян під юрисдикцію держави; д) заміна класичного феодалу рентним, коли васал отримував за службу лише ренту з наданої у користування землі або грошову винагороду. Це руйнувало феодалну ієрархію.

Оснoву васальних відносин становили гроші, а не земля; є) масові народні повстання проти феодального гноблення (наприклад, повстання Уота Тайлера у 1381 р. в Англії, Жакерія в 1385 р. у Франції).

Шляхи реформування сільського господарства у кожній країні мали свої особливості.

У **Франції** королі руйнували норми васального права. Дворянство переходило на королівську службу, не займалося господарством. Зменшення доменіальних земель зумовило утворення так званої чистої («селянської») сеньйорії. Селяни користувалися землею на правах цензиви або оренди. Феодали зберігали монополію на землю та систему баналітетів. Селяни без обмежень продавали, закладали, заповідали цензову та купували землю, що сприяло формуванню селянської власності. Оренда забезпечувала сеньйорії 80% доходів. Найчастіше укладали договір короткотермінової оренди — на три-дев'ять років. Використовувалася наймана праця.

В **Англії** існували такі типи селянських господарств: *фригольдерські* з правом землевласності; *копігольдерські* («протягом усього життя») на основі землекористування з виплатою грошового фіксованого цензу; *ореновані*. Розпочалося формування верстви фермерів (йоменів) — вільних орендарів, які займалися вівчарством або були посередниками між власниками та утримувачами землі. Використання найманої праці стало звичним явищем. Проте англійські селяни не домоглися спадкових прав на землю, як у Франції.

Особливістю аграрного розвитку Англії було започаткування реформи землеустрою — ліквідації системи черезсмужжя та відкритих полів, об'єднання феодалами та заможними селянами земель в одну ділянку, її обгородження і вилучення з примусової сівозміни, обмеження прав селян щодо користування громадськими землями. Як наслідок, значна частина селянства зазнавала обезземелювання і ставала батраками (коттерами).

У **Німеччині** на північно-західних землях сформувалася значна верства вільних заможних селян-орендарів — майєрів, які займалися товарним господарюванням на 4–7 повних наділах, використовували найману працю та передавали землі в суборенду. На південно-західних землях переважали дрібні господарства селян на здольщині або половинщині. Власниками ґрунтів ставали міщани. На колонізованих заєльбських (східних) землях аграрні відносини ґрунтувалися на основі так званого *німецького права*. Колонізація (локація) відбувалася шляхом заснування сіл на необроблюваних землях за трипільною системою. Її організував спеціальний локатор-осадчий на основі локаційної грамоти. У процесі землеустрою орні землі об'єднували на основі трипільля в компактні поля, кожне з яких ділилося на ниви відповідно до кількості селянських господарств. Селянська родина отримувала три ниви (озиму, яру і парову), що складали в сукупності гуфу землі, що в два-три рази було більш ніж у Старій Німеччині (вважають, що гуфа була фламандського взірця, в середньому 16,8 га), платила *чинш* (слов'янська назва цензу), десятину і земельний податок на користь князя.

У другій половині XV ст. на німецьких землях, особливо в Остельбії, почалася феодальна реакція. Феодальний маєток перебудовувався на *фільварок* — *багатогалузеве, товарне господарство, виробництво в якому організувалося на*

доменіальній землі на основі відробіткової ренти селян з власною тягловою силою та інвентарем. Земля фільварку (домену) збільшувалася за рахунок селянської та громади. Селянські господарства обезземелювалися. Кількість повнонадільних селянських господарств залишали такою, щоб їх тягловою силою та інвентарем обробити землі фільварку.

Сільське господарство впродовж XI–XV ст. було панівною галуззю економіки. Традиційно розвивалися рільництво, городництво, садівництво і тваринництво. Сільське господарство повільно прогресувало завдяки внутрішній колонізації земель, удосконаленню агротехніки, знярядь праці та організації виробництва, підвищенню виробничого досвіду селян. Значну роль відіграла матеріальна спадщина Римської імперії. В XIV–XV ст. сільське господарство почало набувати товарного характеру, посилилася господарська спеціалізація регіонів. Накопичувалися знання з агрономії, з'явилася спеціальна література для популяризації раціоналізаторських методів господарювання. Однак вона була доступною лише для феодалів. Селяни господарювали, дотримуючись давніх звичаїв.

3. Періодизації феодальної економіки на території України (VI–XV ст.)

Розвиток феодальної економіки на території України був органічною частиною загальноєвропейського процесу, однак мав певні особливості, головними з яких є хронологічно пізніше завершення формування зрілої феодальної економіки, утвердження в XVI ст. і збереження до середини XIX ст. феодально-кріпосницького господарства, повільний процес становлення ринкової економіки (Україну вважають країною так званого другого ешелону підприємницького розвитку).

Питання періодизації феодальної економіки на території України залишається дискусійним. Поширеним є поділ на такі періоди.

➤ *VI ст. – 30-ті рр. XII ст.* — період становлення (генезису) феодальної економіки. Охоплює два етапи: 1) VI–VIII ст. — у межах державно-племінних об'єднань склавів та антів (VI–VII ст.) і державних утворень-князівств за загальною назвою «Руська земля» (VIII–IX ст.); 2) в умовах Київської держави (882 р. – 30-ті рр. XII ст.). У східних слов'ян сформувалася власна модель генезису феодальної економіки. Феодалізація відбувалася повільно на основі розкладу первіснообщинних відносин, а отже, мала общинногенний характер. Рабство існувало як патріархальне. Рабовласницька економіка не склалася.

➤ *XII–XV ст.* — період розвитку феодальної економіки. У сучасній історико-економічній літературі поширена думка, що на території України формування зрілої феодальної економіки завершилося в XII ст. – першій половині XIV ст. за часів політичної роздробленості (в той період були Київське, Галицьке, Волинське, Переяславське, Чернігово-Сіверське князівства) та Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.). Деякі вчені утвердження зрілих феодальних відносин пов'язують з польсько-литовською добою другої половини XIV – XV ст.

➤ *XVI–XVIII ст.* — розвиток феодально-кріпосницької економіки в умовах становлення ринкової економіки.

➤ *Остання третина XVIII ст. – перша половина XIX ст. ст* — криза феодальної економіки і розвиток ринкової економіки як укладу.

У VI ст. слов'яни стали відомі за власним ім'ям, яке є самоназвою. Про це зазначають візантійські автори, в тому числі Йордан у праці «Про походження та діяння готів» (551 р.) та Прокопій Кесарійський в «Історії війн» (550–554 рр.). У період Великого переселення народів у V–VII ст. сформувалися три великі гілки слов'ян: східні, західні, південні.

У *VI–VII ст.* на території України відомо три східнослов'янські археологічні культури: *празька, котру пов'язують з племенами склавів*, територія яких займала лісостепову Україну (поширилася також на території Словаччини, Чехії та Моравії); *пеньківська, населення якої відоме за назвою анти, котре жило між середнім Дніпром і середнім та нижнім Дністром, колочинська* на території Верхнього Подніпров'я та басейнів Десни і Сейму, а також на землях балтів і угрофінів. Назва анти в перші роки VII ст. зникає. Вважається, що антський політичний союз був розгромлений аварами, частина антів переселилася на Балкани, інша об'єдналася із склавінами, прийнявши їхню назву.

Це був період ранньоцивілізаційних суспільств, в яких почався перехід від територіальної землеробської громади до сільської територіальної громади за назвою вервь («мир», «людіє») із алодіальною власністю окремих домогосподарств. Громада складалася з дворищ (10–15 димів-господарств малих сімей однієї великої патріархальної родини), об'єднаних сусідством та економічними зв'язками. В історичній літературі дворище описується як єдиний самостійний житлово-господарський комплекс з полями, сіножатями, лісами, ріками, озерами тощо. Більшість учених стверджує, що земля переходила у володіння малих сімей, які утворювали самостійні господарства (домогосподарства) і витісняли великі патріархальні родини. Лише окремі сільськогосподарські роботи виконували на спілку. Альєндами (випасами, луками, лісами, водоймами) общинники користувалися спільно. Громада зберігала верховну власність на землю, виконувала адміністративно-судові функції. Розвивалося майнове та соціальне розшарування, пов'язане з формуванням інститутів князівської влади, старійшин із родоплемінної верхівки і дружинної організації. Політичний лад слов'янських племен раннього середньовіччя мав ознаки державних утворень (територіальних воєнно-політичних союзів).

У *VIII–IX ст.* на основі племінних союзів, відомих за етнополітичною мапою «Повісті минулих літ», формуються територіальні об'єднання — землі-князівства. Політична федерація союзів племен (полян, сіверян, древлян, уличів) відома в історичній літературі як державне утворення Руська земля з центром у Середньому Подніпров'ї. Суспільно-політичний устрій того часу мав характер військової демократії. Східнослов'янські племена на території України репрезентовані археологічними культурами типу луки-райковецької, волинцівської, роменської.

Продовжувався перехідний період утвердження сільської територіальної громади-верви з економічносамостійними домогосподарствами та алодіальною приватною земельною власністю. Аграрні відносини характеризували

«окняжіння» (одержавлення) земель у межах окремих князівств; розвиток приватно-індивідуального господарства; посилення земельної нерівності, перетворення великої земельної власності на головне багатство; збереження власності громади на орні землі та альєнди. Формувалися відносини особистої залежності та підданства.

Таким чином, господарство східнослов'янських племен характеризувалося переходом до територіальної громади з приватною земельною власністю та індивідуально-приватним господарством, розвитком ремесла, міст і торгівлі. Почався процес формування феодалських відносин.

Київська Русь — це найбільша держава раннього середньовіччя в Європі. В середині XI ст. її територія охоплювала всі східнослов'янські землі від Чудського, Ладозького та Онезького озер до верхів'їв Волги та Оки, середнього Дніпра, польських і литовських земель. У науковій літературі полеміка щодо рівня феодалізації Київської Русі триває. Важливими джерелами з історії становлення феодалських відносин є правові документи «Руська Правда», «Правда Ярославичів», Статут Володимира Мономаха (1113 р.), що формували так зване «руське право». Вони встановлювали норми права відповідно до канонів християнської релігії. Закріплювали права феодалів на землю і покарання за його порушення, соціальну структуру суспільства, правовий статус різних категорій населення, скасовували окремі положення «звичаєвого права», регулювали організацію вотчинного господарства. Ці документи — важливе джерело, на якому ґрунтується дослідження історії Київської Русі.

Формувалися сеньйорально-васальні відносини. Великий київський князь надавав землі у кормління дружинникам і знатним людям. Князі-намісники — своїм дружинникам і місцевій знаті, яка не належала до оточення великого київського князя. Виникла професійна верства службовців: військових та управлінців — великих землевласників. Найвищий соціальний статус мали «земські бояри» і «княжі мужі». Сформувалася ієрархічна структура землеволодіння, що ґрунтувалася на міжкнязівських і князівсько-боярських васальних відносинах. Вони, порівняно із Західною Європою, мали такі особливості: формувалися повільно впродовж XI–XIII ст., значно пізніше, ніж на Заході; відносини покровительства і служби були нестійкими, не чітко вираженими та оформленими юридично; феодалська драбина була трирівневою: великий київський князь — князі-намісники; великий київський князь — князівські бояри; князі-намісники — земські бояри.

Великий київський князь надавав намісникам і великим землевласникам імунітетні права: здійснення функцій державної судової, адміністративної, фінансової влади в межах певної території. Проте рівень імунітетних прав залишається дискусійним питанням серед науковців.

Отже, надання бенефіціального типу охоплювали не землі з селянами, а лише передбачали право збирання податків з населення даної території та імунітетні права (подібно до англійського бокленду). За історичними джерелами, лише в кінці XI ст. – на початку XII ст. почалося надання боярам землі зі селянами. Наприкінці XI ст. після з'їзду князів у Любечі в 1097 р. почався процес перетворення земельних бенефіціальних надань на феодалське умовно-спадкове

володіння («Кождо держить отчину свою»). Він не завершився в домонгольський період.

Співіснували такі форми власності на землю, як *державна* (уособлення верховної влади київського князя), *колективна або громадсько-селянська* та *приватна феодальна*. Склалися такі види великого приватного землеволодіння, як *власне князівське, боярське, церковне*. В історичній літературі велике приватне землеволодіння і господарство-масток отримали назву *вотчина*. Частина вчених вважає, що вотчина — це лише алодиальне землеволодіння, яке можна вільно відчужити (купити, продати, передати у спадок).

Після прийняття християнства в 988 р. церква існувала на введеному князем Володимиром *десятину* — десятю частину князівських данин, прибутків із судових і торгових мит. Церковне землеволодіння виникло і збільшилося у другій половині XI–XII ст. із надань князів, вкладів князів, бояр і членів їхніх родин «на помин душі», приватного придбання, заселення пустищ.

При формуванні феодальної земельної власності та феодально залежного селянства значення мали ті ж чинники, що і в Західній Європі: відчуження алоду, переваги великого землеволодіння над дрібним, формування відносин панування і підпорядкування, а в середині панівної верстви — покровительства і служби, надання імунітету. Проте монополія феодалів на землю не сформувалася. Більшість учених вважають, що селяни Київської держави були переважно особисто вільними та економічно самостійними. Не було масового обезземелення селян і формування їх феодальної залежності. Стримуючими чинниками феодалізації були значні незаселені та неосвоєні землі, за рахунок яких зростало князівсько-боярське землеволодіння, та сільська громада, що обмежувала право відчуження землі, перерозподіляла між селянами землі, що залишалися в колективному володінні, відповідає за збирання податків і виконання повинностей на основі кругової поруки.

Тема 5. Господарство та економічна думка у країнах Європейської цивілізації (XVI – середина XVIII ст.)

План

1. Формування Європейської цивілізації. Вплив цивілізаційних факторів на господарство країн Європейської цивілізації
 2. Становлення ринкового господарства у країнах Європейської цивілізації. Меркантилізм
 3. Становлення класичної політичної економії (В. Петті, П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Сміт)
 4. Марксистська економічна теорія
- 1. Формування Європейської цивілізації. Вплив цивілізаційних факторів на господарство країн Європейської цивілізації**

Упродовж XVI ст. – кінця XX ст. провідною силою світового розвитку була Західноєвропейсько-Північноатлантична (Європейська) цивілізація, що стала основою всесвітньої макроцивілізаційної, глобальної системи постіндустріально-інформаційного суспільства. Загально визнаним початком її формування вважається XVI ст.

В історії економіки це доба становлення, розвитку та функціонування індустріальної економіки:

XVI ст. – середина XVIII ст. — становлення (генезис) індустріальної ринкової економічної системи, протоіндустріальний період;

остання третина XVIII ст. – остання третина XIX ст. — ранньоіндустріальна ринкова економіка вільної конкуренції;

Остання третина XIX ст. від світової економічної кризи 1873–1875 рр. – кінець XX ст. — утвердження і функціонування розвиненої індустріальної ринкової регульованої економіки, формування змішаної економіки. Впродовж 1917–1991 рр. функціонувала соціалістична економіка командно-адміністративної системи (КАС).

Сучасна економічна наука аналізує період становлення (генезису) ринкової економічної системи (XVI ст. – середина XVIII ст.) як перехід від простого до розвиненого підприємницького товарного господарства, розвиток ранньокапіталістичної протоіндустріальної та мануфактурної економіки, панування меркантилізму. Процеси, які відбувалися в економічній сфері, досліджуються у рамках цивілізаційної та системно-синергетичної парадигми із урахуванням чинників, характерних для політичної, соціальної та духовно-культурної сфери, які оцінюються як загальноцивілізаційні. На думку вчених, вони почали формуватися в умовах господарського піднесення Західнохристиянської цивілізації в XIV–XV ст.

Політичні чинники. Сформувалися національні держави та новоєвропейські нації. Паралельно формувалися два принципи суспільно-державного устрою: абсолютистський і станово-представницький. У Франції, Іспанії, Португалії станові монархії трансформувалися в абсолютизм, який характеризувався ідеєю божественного права монарха, єдністю держави з церквою, поліцейсько-бюрократичним контролем, уніфікацією та централізацією сфер життя, зростанням значення королівського двору. В Англії, Нідерландах,

Скандинавських країнах, Речіпосполитій Польській політичний устрій формувався на основі парламентаризму. Зменшилася роль дворянства і церкви як політичної сили. Розвивалося національне законодавство.

В Європі визначилися дві тенденції розвитку. В країнах на захід від річки Ельба формувалася ринкова економіка. У країнах на схід від Ельби (Центральної та Східної Європи) визначальним було утвердження феодально-кріпосницької системи господарства, перетворення на аграрно-сировинний придаток до промислово-торговельних країн Західної Європи. В історіографії цей процес отримав назву «повторне закріпачення селян» і передусім стосувався східнонімецьких земель. Сучасна історико-економічна наука вважає, що в Європі кріпосне право в XVI–XVIII ст. утвердилося вперше, а використання такого терміна зберігається традиційно.

Аграрний розвиток визначав перехід від чиншової до доменіально-відробіткової системи господарства:

- землеустрій у феодальних маєтках збільшив землі домену за рахунок громадських земель і селянських господарств;
- доменіальне господарство феодального маєтку стало основним економічним суб'єктом аграрної економіки. Діяльність феодального маєтку спрямовувалася на збільшення обсягів виробництва і збуту;
- обезземелювання селян, зменшення кількості та розмірів селянських господарств, обмеження їх господарської самостійності;
- рекомутація ренти — переважаюче значення відробіткової ренти при збереженні грошової та натуральної;
- феодальна залежність селян трансформувалася у кріпосну, що було закріплено державним законодавством;
- посилення майнової диференціації селянства, його переростання в соціальну;
- зростання товарності сільського господарства, орієнтація на зовнішній ринок.

Кустарна і мануфактурна промисловість, національний ринок формувалися повільно. Особливістю промисловості були мануфактури на основі кріпосної праці.

Утвердження феодально-кріпосницького ладу і повільне становлення ринкових відносин зумовили такі політичні та економічні чинники: а) розвиток товарно-грошових відносин, зростання цін на сільськогосподарську продукцію та міжнародна торгівля зерном стимулювали підприємницький характер феодальних маєтків. Дворяни намагалися зберегти доходи, які зменшувалися через обезцінювання фіксованої грошової земельної ренти внаслідок революції цін; б) збереження дворянської землевласності, феодальної залежності селянства і ренти. Дрібноселянське господарство не могло забезпечити швидке збільшення грошової ренти. Відробіткова рента розглядалася як найшвидший реальний засіб підняти товарність сільського господарства в умовах його екстенсивного розвитку; в) чисельність і густота населення, які є матеріальною передумовою поділу праці, були низькими, колонізаційний земельний фонд створював можливості його

освоєння; д) менший рівень урбанізації порівняно із Західною Європою, аграрний характер міст, що уповільнювало місцеві ринкові зв'язки. Феодали панували над бюргерством; г) великі географічні відкриття віддалили ці країни від головних шляхів світової торгівлі; е) панування феодальної політичної системи, розвиток перехідної форми політичного панування феодалів — абсолютизму; є) слов'янські народи, крім російського, не мали державності та належали до багатонаціональних держав: Російської й Австрійської імперій, Речі Посполитої Польської, Туреччини. Народні рухи в Чехії, Угорщині й Росії на початку XVII ст. були придушені, внаслідок чого не було закріплено прогресивних тенденцій розвитку.

2. Становлення ринкового господарства у країнах Європейської цивілізації. Меркантилізм

Становлення ринкової економіки охоплює два процеси: формування основних ознак підприємницького ринкового господарства та розклад і знищення феодального господарства. Матеріальною основою цих процесів був *розвиток продуктивних сил, який в економічній літературі оцінюється як формування протойндустріальних відносин*.

Упродовж XVI–XVII ст. на основі розвитку техніки і наукових знань відбувалася еволюція технологічного способу виробництва від ремісничо-інструментальної праці до складної кооперації та мануфактур. З'явилися нові знаряддя праці (інструменти, машини) та технології. Розпочався науково-технічний прогрес.

Енергетичною основою промисловості стало верхньобійне водяне колесо. У *текстильній промисловості* замість веретена і вертикального ткацького верстата застосовували самопрядку (пряла і намотувала нитки), горизонтальний і стрічковий ткацькі верстати, сукновальні водяні млини, в'язальні машини. Виробляли сукняні, шовкові та бавовняні тканини, панчохи. *Розвиток науки у XVI–XVII ст. економічна історія оцінює як першу наукову революцію*. Вона відбулася в природничих і гуманітарних науках, поєднала такі методи дослідження, як спостереження та науковий експеримент. Її представники — Дж. Бруно, Г. Галілей, У. Гарвей, Х. Гюйгенс, Р. Декарт, І. Кеплер, Й. Ньютон, Є. Торричелі. Почали видавати енциклопедії з різних галузей знань, формувалися європейські національні мови. Формою організації науки стали гуртки, національні академії (Англія, Франція).

Науковий аналіз переходу до ринкової підприємницької економіки вимагає визначення характеру первісного нагромадження як вихідного пункту становлення ринкової економіки, відповіді на питання: чому засоби виробництва сконцентрувалися лише в руках небагатьох осіб.

В економічну науку поняття первісного нагромадження капіталу (ПНК) ввів А. Сміт у праці «Дослідження про природу і причини багатства» (1776 р.). Теоретичний і фактологічний аналіз цього процесу дозволив К. Марксу в середині XIX ст. зробити висновок про абсолютний загальний закон капіталістичного нагромадження капіталу.

Активно розвивалася сфера торгівлі та послуг. Формувався ринок за територіальною ознакою — національний, європейський, світовий; за структурою

— товарів, капіталу, праці. Морська торгівля переросла в океанську. Зросли масштаби міжнародних ярмарків. Створювалися національні торгові компанії. В XVI ст. виникли товарні біржі — нові форми організації торгівлі (пред'являли лише взірці товарів). *Фінансові відносини* характеризувалися започаткуванням складання державних бюджетів, появою державного боргу, розміщенням державних облігацій серед населення, становленням централізованої системи прямих і непрямих податків. Оподаткування зберігало становий характер. Розвивалася страхова справа. *Формувалася сучасна банківська система і окреслилися її базові функції*: депозитарна, кредитна, посередницька щодо платежів і здійснення розрахунків між суб'єктами господарської діяльності, валютна. Зовнішньоекономічну політику країн визначала політика протекціонізму, спрямована на підтримку розвитку національної економіки.

Національне багатство стало виражатися грошима — загальним еквівалентом товарної економіки. *Національний і світовий економічний розвиток у XVI–XVII ст. визначав торговельний капітал, у XVIII ст. — промисловий*. Відбувався перехід від замкнутого грошового господарства міст до національних ринків та національних грошових систем.

Середньовічні феодальна корпоративність і регламентацію економічного розвитку були замінені державним втручанням в економічне життя, підтримкою національної промисловості та експансії національного торгового капіталу на основі теорії та практиці меркантилізму та політики економічного протекціонізму. В другій половині XVIII ст. в Англії та Франції набули поширення ідеї економічної свободи та невтручання держави у розвиток виробництва і торгівлі.

Меркантилізм, теоретико-методологічні характеристики.

В умовах панування торговельного капіталу в XVI–XVII ст. у країнах Західної Європи економічна думка панувала у формі меркантилізму — першої в історії економічної думки спроби теоретично обґрунтувати господарські процеси, пов'язані з переходом від простого товарного виробництва до підприємницького. Це економічна філософія торговців, банкірів і державних діячів — усіх, хто у різних творах розглядали пропозиції та рекомендації щодо нагромадження багатства у країні та економічної ролі держави. Поняття меркантилізм з'явилося у другій половині XVIII ст. у працях А. Сміта і Ф. Кене, які критикували ці економічні погляди.

Сучасна економічна наука розглядає меркантилізм, по-перше, як національну економічну політику держави, спрямовану на збільшення багатства країни, по-друге, як першу теоретичну концепцію економічного зростання та підвищення національного добробуту шляхом примноження багатства держави у сфері обігу.

Меркантилізм, як систему економічних поглядів, характеризують такі теоретико-методологічні засади:

- предметом дослідження є багатство і сфера обігу, де створюється багатство;
- гроші визнавалися як найвища й абсолютна форма багатства і ототожнювалися із золотом і сріблом;
- трактування зовнішньої торгівлі безпосереднім джерелом багатства на основі нееквівалентного обігу й антагонізму економічних інтересів конкуруючих

держав та видобутку благородних металів, тому лише праця у сфері їх видобутку є продуктивною;

- аналіз цінності товару і коливання цін на рику залежно від природних властивостей золота та срібла, кількості грошей, виплачених за певний товар;
- розгляд промислового та сільськогосподарського виробництва матеріальною умовою розвитку торгівлі;
- необхідність забезпечення високої зайнятості населення через розвиток капіталомістких експортних галузей;
- обґрунтування економічної політики сильної централізованої влади національної держави, зокрема протекціоністської щодо контролю зовнішньої торгівлі, пріоритетність державних інтересів над особистими;
- визнання можливості досягнення макроекономічної рівноваги шляхом координаційно-регулюючих державних заходів;
- метод дослідження — емпіричний: від конкретного до абстрактного через збір і описання фактів, часткову їх класифікацію. Використання елементів нормативного методу, який спирається на філософію прагматизму, згідно з яким завданням науки є пошук шляхів максимально можливої ефективної діяльності людини для задоволення її потреб.

У розвитку меркантилізму виділяють два етапи: ранній меркантилізм або монетаризм (XV ст. – перша половина XVI ст.) і зрілий або пізній меркантилізм (XVI–XVIII ст.).

Головною доктриною **раннього меркантилізму** був *монетаризм*, в основі якого лежала ідея *активного грошового балансу*, спрямована на обґрунтування політики нагромадження грошей, золота і срібла у національних масштабах шляхом жорсткої регламентації грошового обігу та зовнішньої торгівлі. Для цього пропонувалися законодавчо-адміністративні заходи: заборона вивозу грошей, золота і срібла; проведення політики протекціонізму; встановлення максимально високих цін на товари, що експортуються; контроль за іноземними купцями, які були зобов'язані витратити гроші, отримані за продаж товарів, на купівлю місцевих виробів; зменшення процента на позичковий капітал; за умови панування системи біметалізму фіксувати співвідношення між золотими і срібними монетами; максимальне державне втручання.

Ранні меркантилісти дотримувалися металістичної (*metallystyccheskaya*) теорії грошей, за якої грошова сутність золота і срібла пояснюється їх природними властивостями

Представниками раннього меркантилізму були іспанець **Хуан де Маріана** (1536–1624 рр.), італійці **Беніто Даванцатті** (1529–1606 рр.), **Гаспар Скарuffі** (1519–1584 рр.), англієць **Вільям Стафффорд** (1554–1612 рр.).

Для **зрілого (пізнього) меркантилізму** характерна *теорія активного торговельного балансу*, згідно якої держава стає багатшою, чим більшою є різниця між експортом та імпортом товарів. Наголошувалося на економічній недоцільності монетаризму, необхідності скасовувати жорсткі обмеження щодо імпорту товарів і заборони вивозу грошей. Рекомендації мали економічний характер: більше продавати, менше купувати; розвивати внутрішню торгівлю та

завоювати зовнішній ринок шляхом вивозу дешевих товарів; розширювати посередницьку торгівлю з метою купувати дешевше, продавати дорожче; збільшувати імпорт, крім предметів розкоші, за умови дотримання активного торговельного балансу; розвивати експортні галузі промисловості, які працюють на вітчизняній і дешевій імпорتنій сировині; регулювати позичковий процент з метою здешевлення кредиту; забезпечити свободу грошового обігу, вивозити золото і срібло для торговельних угод шляхом посередництва за умови активного платіжного балансу, що в кінцевому результаті приведе до їх збільшення у країні.

Пізні меркантилісти започаткували перехід від до кількісної теорії грошей та системи монометалізму. Вони розглядали гроші не лише як засіб нагромадження, але й як засіб обігу.

Найбільш відомими представниками пізнього меркантилізму були англієць **Томас Мен** (1571–1641 рр.), італієць **Антоніо Серра** (точні дати життя не встановлено) та французи **Жан Батист Кольбер** (1619–1683 рр.), **Антуан Монкретьєн** (1575–1621 рр.).

А. Монкретьєн у праці «Трактат політичної економії» (1615) вперше визначив предмет економічної науки — практичні правила господарської діяльності держави та мистецтво управління нею, дав їй назву — політична економія (political economy). Поняття складається з трьох грецьких слів: *politicos* — державний, суспільний; *oikos* — дім, домашнє господарство та *nomos* — правило, закон, отже, політична економія — це наука про державне управління народним господарством.

Меркантилістські погляди та програми конкретних економічних заходів розвивалися у всіх країнах, але різнилися залежно від рівня економічного розвитку.

Ідеї та політика меркантилізму мали прогресивне значення для розвитку економічної науки. Вони формувалися в умовах становлення ринкової економіки, їх визначав рівень трансформаційних процесів. Погляди меркантилістів — це перше теоретичне осмислення ринкового господарства, обмежене існуючими умовами його становлення.

Значення ідей меркантилізму:

- визначено предмет економічної науки: що таке багатство, і які його джерела? Термін «політична економія» дав назву економічній науці, залишався незаперечним до кінця XIX ст. Економічна наука виокремилася як самостійна галузь людського знання, з'явилася спеціальна література;

- започатковано пізнання законів розвитку і внутрішнього механізму функціонування ринкової економіки;

- більшість емпіричних висновків і рекомендацій були об'єктивно правильними і в цьому розумінні — науковими. У науковий обіг були введені такі економічні категорії як торговельний баланс, національне багатство тощо:

- осмислення національної економіки як єдиного цілого. Було поставлено питання економічної ролі держави;

- розроблялося питання значення еластичності грошової системи в економічному розвитку, металістичної теорії грошей, системи бі- та монометалізму;

- започатковано теорію міжнародної торгівлі, доведено прямий зв'язок зовнішньої торгівлі з внутрішнім розвитком країни, необхідність політики активного протекціонізму;

- сформовано доктрину активного торговельного балансу (позитивного сальдо зовнішньої торгівлі);

- англійський вчений Дж. М. Кейнс позитивно оцінював погляди меркантилістів щодо нестачі грошей як причини безробіття (меркантилісти розглядали безробіття як вияв «лінощів» або «розбещеності»), високих цін як фактора розширення виробництва і торгівлі, зв'язку між обсягом грошей і ставками процента.

Обмеженість вчення меркантилістів з позицій представників класичної політичної економії та сучасної економічної науки полягає в наступному:

- досліджували лише сферу обігу, зокрема торгівлю. Виробництво розглядали лише як засіб для забезпечення припливу грошей у країну;

- приріст і нагромадження капіталу, розуміли не як результат виробництва, а як результат обміну, особливо зовнішньої торгівлі;

- не надавали значення залученню в національну економіку іноземних інвестицій;

- А. Сміт зазначав, що реалізація ідей меркантилізму приносить вигоду виробникові за рахунок споживача і робить економічну систему неефективною.

Упродовж XII – першої половини XIII ст. політичну економію розглядали переважно як науку про державне господарство, про економіку національної централізованої держави. У XVIII ст. із утвердження мануфактурного виробництва та комерціалізацією сільського господарства, зростанням значення промислового капіталу в економіці меркантилізм втратив своє значення як теоретичної концепції та економічної політики, поступився місцем економічному лібералізму, ідеям свободи промисловості та торгівлі. Почався процес становлення напрямку економічної думки, що отримав назву «класична політична економія» у працях В. Петті (Англія), П. Буагільбера (Франція), фізіократів (Ф. Кене, А. Тюрго). Економічна наука сформувалася як система знань про сутність економічних процесів і явищ (А. Сміт).

3. Становлення класичної політичної економії (В. Петті , П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Сміт)

Класична політична економія (classical economics) — провідний напрям (мейнстрім) світової економічної думки впродовж останньої третини XVIII – середини XIX ст. Назва «класична» свідчить про науковий характер концептуальних положень і методологічних досліджень, об'єктивний аналіз закономірностей розвитку товарного господарства.

Виникнення і розвиток класичної політичної економії — не випадкове економічне явище, а стійка тенденція, пов'язана із становленням ранньоіндустріального підприємницького ринкового господарства та

утвердженням індустріальної економіки у період першої науково-технічної (промислової) революції.

Класична політична економія сформувала базові погляди на ринкове господарство, її характеризують такі фундаментальні теоретичні та методологічні засади:

- предмет дослідження — *багатство* та форми його зростання для задоволення суспільних потреб, природа, джерела та об'єктивні закони економічного життя;

- багатство — це сукупність матеріальних цінностей, пріоритетна сфера його створенні — матеріальне виробництво, джерело — продуктивна праця, отже економічна наука повинна вивчати виробництво;

- основою економічних досліджень є теорія вартості, зокрема трудова, витрат виробництва, корисності;

- ринкова економіка є саморегульованою, прагне до природного рівня випуску продукції, що визначається виробничими факторами, останні зумовлюють межу виробничих можливостей. *Внутрішній механізм саморегулювання, складовими якого є попит, пропозиція, гнучкість цін на ресурси та готову продукцію, автоматично забезпечує рівновагу сукупного попиту та сукупної пропозиції;*

- використання *доктрини економічного лібералізму* (economic liberalism), що захищає конкурентну економіку на приватній власності, свободу підприємництва та вільну торгівлю, *теорії та політики невтручання держави в економіку та політики фритредерства* (вільної торгівлі без обмежень). Ринок є головним регулятором економічного розвитку;

- дослідження об'єктивних факторів життєдіяльності людини, особистого інтересу, пов'язаного з одержанням прибутку, як головної спонукальної сили розвитку у ринковій економіці. Перевага надавалася особистим інтересам на протипагу загальнодержавних;

- обґрунтування концепції економічного зростання та підвищення національного добробуту шляхом нагромадження капіталу, збільшення кількості зайнятих у сфері матеріального виробництва та підвищення продуктивності праці;

- методологічний потенціал охоплював вчення про «природні» закони економіки, які ототожнювались із законами природи, причинно-наслідковий і абстрактно-дедуктивний метод та системний підхід;

Традиційно дослідники економічної думки розвиток класичної політичної економії поділяють на чотири етапи.

1-й етап (кінець XVII – середина XVIII ст.) — *становлення класичної політичної економії* як альтернативи меркантилізму у працях видатних дослідників В. Петті, П. Буагільбера, Р. Кантільйона, Д. Юма, представників школи фізіократів на чолі з Ф. Кене і А. Тюрго;

2-й етап (друга половина XVIII ст.) — *формування ідейно-теоретичних та методологічних засад класичної політичної економії, становлення економічної теорії* як науки у працях А. Сміта (Велика Британія);

3-й етап (перша половина XIX ст.) — *еволюція класичної політичної економії, переосмислення ідей А. Сміта його послідовниками*, збагачення економічної науки новими теоретичними здобутками (Д. Рікардо, Т. Мальтус, В. Н. Сеніор у Великій Британії), (Ж. Б. Сей, Ф. Бастіа у Франції), (Г. Ч. Кері у США);

4-й етап (друга половина XIX ст.) — *завершення панівної ролі класичної політичної економії у працях Дж. С. Мілля* (Велика Британія), які завершили теоретичне узагальнення проблем формування понятійного апарату економічної науки.

Основоположником класичної політичної економії економісти вважають Вільяма Петті (1623–1687) — економіста, доктора фізики і музики, професора анатомії, землевласника і політичного діяча.

Основні економічні ідеї В. Петті виклав у працях «Трактат про податки і збори» (1662), «Слово мудрим» (1664), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Різне про гроші» (1682). Погляди В. Петті еволюціонували від меркантилізму до основоположних тез класичної політичної економії, але він не виступав активно проти меркантилізму. Його називають батьком політичної економії, оригінальним дослідником.

Вчення В. Петті характеризують такі положення:

- перший сформулював основоположний тезис класичної політичної економії, що багатство нації створюється людською працею в усіх сферах матеріального виробництва, спростовуючи меркантилістичні погляди на багатство та джерела його нагромадження.

- висловив міркування, які сприяли формуванню трудової теорії вартості. Аналізуючи питання еквівалентного обміну товарів, висловив положення, що його основою є затрати праці на виробництво, які вимірюються робочим часом, а величина вартості залежить від продуктивності праці. Проте, залишаючись в полоні меркантилізму, стверджував, що вартість створює лише праця, затрачена на виробництво золота і срібла, яка через обмін дорогоцінних металів на товари визначає їх вартість. Вартість, створену працею з видобутку срібла, називав «природною ціною», а вартість товарів через їх прирівнювання до срібла «істинною ринковою ціною». Одночасно, вчений вважав, що внутрішня цінність усіх предметів повинна вимірюватися працею і землею. У праці «Слово мудрим» він писав: «...праця є батько і активна основа багатства, як земля його мати».

- під впливом меркантилістів вчений визнавав зовнішню торгівлю галуззю, що найбільш сприяє зростанню багатства, доцільність більшого нагромадження грошей (дорогоцінних металів) порівняно з іншими країнами. Однак, звертав увагу на наявність певної залежності між кількістю грошей і товарною масою. Стверджував, що надлишок грошей зумовлює зростання цін, а нестача грошей зменшує об'єми виробництва і рівень податкових платежів. Підтримував тезу меркантилістів, що розкіш стимулює виробництво і торгівлю;

- вважав необхідною політику протекціонізму. Величина мита повинна забезпечити вищу ціну імпортного товару порівняно з національним продуктом;

- започаткував вивчення диференційної земельної ренти, існування якої пов'язував із відмінностями у родючості землі та різним місцезонашуванням

земельних ділянок стосовно ринку. Проаналізувавши ренту як чистий дохід із землі, поставив питання ціни землі. Оскільки земля приносить ренту, то її продаж є не чим іншим, як продажем доходу. Отже, ціна землі є капіталізованою рентою. Кількісно вона дорівнює сумі річних рент за 21 рік, що є часом одночасного життя трьох поколінь;

- спростував середньовічні погляди про грабіжницьку суть позичкового процента, обґрунтував позичковий процент як компенсацію за незручності кредитора, який міг би їх використати самостійно. Величина позичкового процента повинна дорівнювати ренті з такої кількості землі, яку можна купити за позичені гроші. Прибуток, як особливу та відмінну від ренти категорію, вчений не виокремлював;

- здійснив спробу визначити об'єктивну основу заробітної плати, встановивши її залежність від вартості засобів існування робітників. Заробітну плату розглядав як природну ціну праці, рівень якої визначається фізіологічним прожитковим мінімумом, тобто вартістю засобів існування працівника. Характеризуючи заробітну плату, вчений зробив важливий висновок про те, що робітник отримує не всю створену ним вартість, а лише її частину;

- проголосив принцип «природного порядку», який заперечує державне втручання в господарське життя. Важливою функцією державної влади є забезпечення повної зайнятості, оскільки кількість і якість праці — фактори зростання багатства нації, а рідкість населення — джерело бідності;

- У праці «Політична арифметика» започаткував економічну статистику, яку називав «політичною арифметикою». Описав метод визначення величини тих чи інших економічних показників. Виокремив категорії національного доходу і національного багатства, вперше здійснив спробу їх грошової оцінки. На відміну від меркантилістів включив до складу національного багатства матеріальні цінності та трудові навички, кваліфікацію робітників. Частку дорогоцінних металів у сукупному багатстві Англії визначив у 3%.

Ідеї В. Петті фрагментарні, не розвинуті в теорію. Проте, критикуючи феодальне господарство, він стверджував, що капіталізм є прогресивною умовою розвитку продуктивних сил. Вчення В. Петті започаткувало класичну політичну економію.

Засновником класичної політичної економії у Франції був П'єр Лепезан де Буагільбер (1646–1714) — юрист, економіст, політичний діяч.

Головні економічні ідеї П. Буагільбера містяться у працях «Докладний опис становища Франції, причини падіння її добробуту і прості методи відновлення, або як за один місяць доставити королю усі гроші, яких він потребує і збагатити все населення» (1696), «Роздрібна торгівля Франції» (1699), «Міркування про природу багатства, грошей і податків» (1707), «Звинувачення Франції» (1707) та ін. Вчений негативно ставився до ідей меркантилізму, критику їх вважав своїм важливим завданням.

П'єр Буагільбер у своїх працях:

- обґрунтував важливість для економічної науки пізнання об'єктивних економічних законів, подібних до законів природи, показав переваги причинно-

наслідкового методу дослідження економічних процесів і явищ над емпіричним, описовим;

- виступав за природний шлях розвитку економіки на засадах вільної конкуренції; підкреслював її визначальну роль у подоланні економічного занепаду Франції, держава не повинна втручатися в економічне життя;

- стверджував, що багатство є предметом дослідження економічної науки, пояснював, що змістом багатства є не гроші, а матеріальні блага;

- вбачав провідну роль селянства, сільськогосподарського виробництва у забезпеченні економічного розвитку країни, подоланні кризи. Захищаючи інтереси селянства, пропонував негайне впровадження заходів, які б стимулювали сільське господарство (відміна заборони вивезення зерна) та полегшили становище селянство;

- започаткував (незалежно від В. Петті) трудову теорію вартості. Розрізняв ринкову ціну та «істинну вартість». Вважав, що на відміну від ринкових цін, які є випадковими у кожній окремий момент «істинна вартість» — закономірна, і визначається працею, затраченою на виробництво товару. Мірою «істинної вартості», на його думку, є робочий час.

- недооцінював роль грошей в економіці. Вважав, що вони є основним злом та джерелом нещастя товаровиробників, причиною того, що товари обмінюються не за «істиною вартістю». Ідеальною формою, яка забезпечує збереження пропорційності, є обмін товару на товар за умов вільної конкуренції. Щоб встановити справедливий обмін, пропонував замінити металеві гроші (золото і срібло) на паперові.

- критикував ідеї та політику меркантилізму, зокрема протекціонізм, обґрунтовував їх нездатність розв'язувати економічні проблеми країни, зокрема сільського господарства. Підкреслював пріоритетну роль виробничої сфери порівняно зі сферою обігу.

Вчення П. Буагільбера сприяло розвитку теоретико-методологічних основ класичної політичної економії.

Економічна школа **фізіократів** (Fuzyokratov), як особлива складова класичної політичної економії, найбільший розвиток отримала у Франції в середині XVIII ст. Виникнення фізіократизму пов'язано з критикою меркантилізму, загостренням соціально-політичних і економічних суперечностей у сільському господарстві, необхідністю вирішення аграрних проблем та їх теоретичного розгляду.

Слово «фізіократизм» грецького походження і складається з двох слів «фізіо» — природа і «кратоз» — влада, сила, панування. *Суть фізіократизму в його центральній ідеї — вивченні основ природного порядку в економіці.* Фізіократи, або прихильники ідеї природного закону, були виразниками природовладдя, досліджували природні закони суспільного буття. Вперше застосував термін «фізіократизм» Дюпон де Немур у своєї книзі «Фізіократія, або природна конструкція найбільш вигідного управління людським родом» (1768). Основний внесок у розробку економічних проблем зробили такі французькі фізіократи, як: **Франсуа Кене** (1694–1774), **Анн Робер Жак Тюрго** (1727–1781), **Віктор Рікетті**

Мірабо (1715–1789), **Дюпон де Немур** (1739–1817), **Поль П'єр Мерсьє** (1720–1793), **Венсан де Гурне** (1712–1759).

Центральне місце в економічному вченні фізіократів займають такі положення:

- джерелом багатства нації є сільське господарство як сфера матеріального виробництва, а не зовнішня торгівля, як вважали меркантилісти. Тільки у сільському господарстві створюється «чистий продукт» і відбувається збільшення багатства, оскільки працює природа, земля. Отже, «чистий продукт» (багатство) є фізичним даром природи. Промисловість — це безплідна сфера і не створює «чистий продукт»;

- розвиток ринкової економіки згідно теорії «природного порядку» має об'єктивний і закономірний характер;

- праця людини має бути вільною, її плоди недоторканими, а власність — священною. Праця поділяється на продуктивну і непродуктивну;

- економічний розвиток ґрунтується на принципі економічного лібералізму та політиці «laissez faire». Держава не повинна втручатись у господарську діяльність. Її завданням є збір податків, забезпечення захисту країни, прав і свобод людей, проведення політики фритредерства;

- ввели у науковий обіг поняття початкові аванси як витрати на землеробське устаткування та щорічні аванси як витрати на сільськогосподарських роботах;

- поставили питання про пропорції суспільного відтворення та кругообіг суспільного продукту за вартістю та в натуральній формі.

А. Сміт вважав, що доктрина фізіократів найбільш наближена до істини, ніж будь-яка інша теорія політичної економії з опублікованих. Завдяки фізіократам економіка стала трактуватися як наука про матеріальну сферу господарства.

Економічні погляди Ф. Кене. Франсуа Кене (1694–1774) — видатний французький економіст, засновник школи фізіократів, за освітою медик. Економічними дослідженнями вчений почав займатися у 60-ти річному віці.

Економічні погляди Ф. Кене знайшли відображення у працях «Економічна таблиця» (1758), «Загальні принципи економічної політики держави» (1760), «Про торгівлю» (1760), «Природне право» (1765), «Аналіз економічної таблиці» (1766), «Діалог про ремісничу працю» (1766), «Зауваження стосовно грошового процента» (1766), «Китайський деспотизм» (1767) та ін.

Ф. Кене розробив методологічні основи теоретичної системи фізіократизму, яка охоплює: *теорію природного порядку, теорію чистого продукту, теорію кругообігу багатства (суспільного відтворення).*

Теорія природного порядку є філософською платформою економічного світогляду фізіократів. Згідно «природного порядку» (*laissez faire, laissez passer, або лессе фер*) суспільство має розвиватися вільно на основі об'єктивних природних економічних законів, які є універсальними і незаперечними, єдиними, вічними, незмінними, встановленими Богом для щастя людей. Його слід пізнавати, пристосуватися до нього і діяти згідно його вимог, бо він найвигідніший для людей. Основою природного порядку є право приватної власності і повага до влади та визначених норм і правил поведінки людей.

Розглядаючи суспільство як живий організм, Ф. Кене розрізняв у ньому здоров'я (норму) і хворобу (патологію). Вважав, що здорове суспільство знаходиться у рівноважному стані, хворе — у нерівноважному. Тому необхідно створювати умов для досягнення економічної рівноваги.

Чистий продукт — це надлишок вартості продукту, створеного у землеробстві, над витратами виробництва. Зростання багатства відбувається лише у сільському господарстві, єдиній галузі, де вироблене багатство перевищує споживання. В інших галузях сировинні матеріали сільського господарства лише переміщуються або переробляються. Створює чистий продукт не сама по собі праця, а земля і природа, які допомагають праці створювати багатство. Чистий продукт є даром природи, його формою є рента, яку отримують власники землі. Землеробська праця є єдиною продуктивною працею, інші види праці корисні, але «безплідні», непродуктивні.

Теорія кругообігу багатства (теорія суспільного відтворення) аналізує процес кругообігу виробничого капіталу і сукупного продукту в цілому. Вперше відповідну схему побудував англійський економіст Р. Кантільон у праці «Дослідження природи торгівлі в цілому» (1755). Подальший розвиток цієї теорії здійснив Ф. Кене у праці «Економічна таблиця». Він розглядав процес відтворення та обігу не у вигляді окремих актів купівлі-продажу, а як виявлення основних народногосподарських пропорцій економічного розвитку, процес обміну продуктів виробництва між галузями народного господарства основними класами суспільства: продуктивним класом (селяни та фермери, хто обробляє землю), класом землевласників (поміщики, король, церква — всі, хто одержує щорічний чистий продукт землеробства) і «безплідним» (усі громадяни, діяльність яких не пов'язана з сільським господарством).

При створенні економічної таблиці Ф. Кене використав метод абстракції, що дозволив зробити такі припущення: ціни незмінні протягом року; усі доходи витрачаються на споживання; купівля та продаж в середині кожного класу не беруться до уваги; відсутній вплив зовнішньої торгівлі; вся земля обробляється фермерами-селянами, які її орендують і сплачують ренту; промислові товари виробляються ремісниками. *Схема кругообігу багатства подана на рис. 1.*

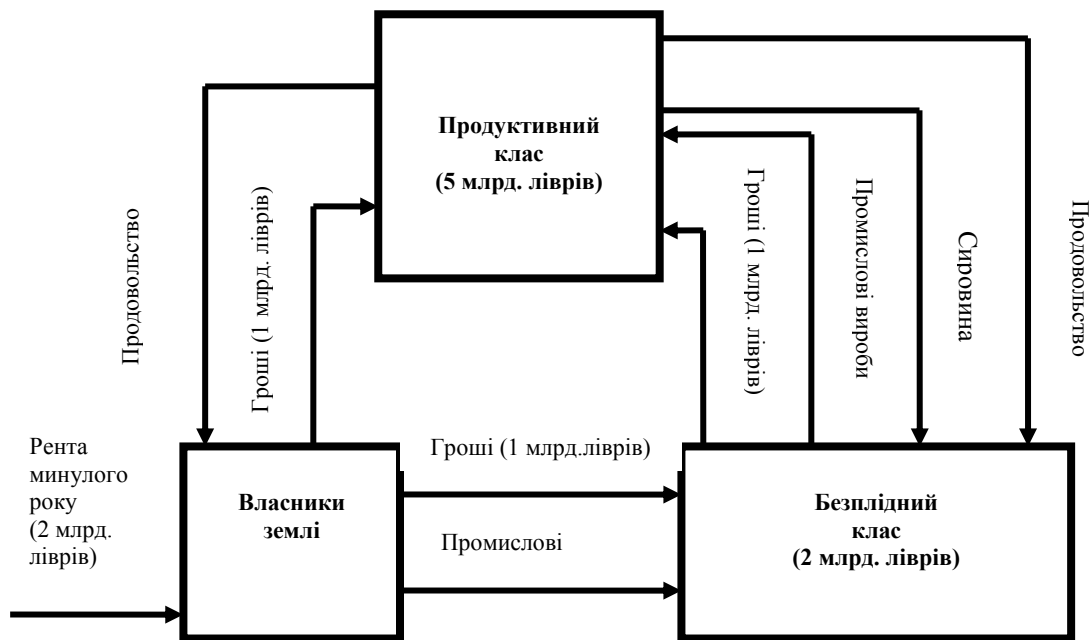

Рис 1. Кругообіг багатства за Ф. Кене

У моделі відтворення (економічна таблиця) Ф. Кене виходив із того, що капітал фермерів складався із двох частин: первісних авансів (основний капітал) в сумі 10 млрд ліврів, які використовуються протягом 10 років, щорічно десята частина (1 млрд ліврів) вноситься у вартість річного продукту; щорічних авансів (оборотний капітал) у сумі 2 млрд ліврів, які використовуються на придбання сировини, оплату праці всіх робітників сільськогосподарського виробництва тощо. Ця частина капіталу споживається впродовж одного року, повністю переносить свою вартість на виготовлений продукт і відшкодовується.

➤ За підрахунками Ф. Кене, щорічні сукупні витрати основного і оборотного капіталів продуктивного класу (фермерів) становлять 3 млрд ліврів (1 + 2). Додавши до них вартість «чистого продукту» у сумі 2 млрд ліврів, отримав вартість річного продукту фермерських господарств у сумі 5 млрд ліврів (3 + 2). За своєю натуральною формою це: 1) насіння у сумі 1 млрд ліврів і продовольство для власного споживання фермерів також на 1 млрд ліврів, які потрібні для відшкодування оборотного капіталу; 2) продовольство для обміну у сумі 2 млрд ліврів; 3) сировина для промисловості у сумі 1 млрд. ліврів. Ф. Кене окремо порахував також вартість продукту, створеного «безплідним» класом, який становив 2 млрд ліврів.

За натуральною формою це — різні промислові вироби. Разом вартість сукупного суспільного продукту становила 7 млрд ліврів (5 + 2).

Економічні погляди А. Тюрго (1727–1781) — державного діяча, філософа-просвітителя, економіста-фізіократа, сформувалися під впливом прогресивних ідей Д. Дідро, Ж.-Д'Аламбера та інших авторів «Енциклопедії». Свої економічні ідеї вчений виклав у працях «Похвальне слово Венсану де Гурне» (1759), «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766), «Листи про свободу торгівлі зерном» (1770), «Цінність та гроші» (1769) та ін. **У своїх працях А. Тюрго:**

- відстоював принципи свободи економічної діяльності, засуджував політику протекціонізму;

- землеробство визнавав джерелом додаткового продукту, а землеробську працю — єдиною продуктивною працею, тому що тільки вона створює «чистий продукт»;

- критикував трудову теорію вартості, започаткував основи *теорії корисності*. Вів поняття «природної ціни» як відносної величини, яка немає внутрішньої субстанції і визначається на основі суб'єктивних оцінок корисності блага продавцем і покупцем. При цьому вчений підкреслював, що власна оцінка корисності блага дозволяє учасникам обміну отримувати більше, ніж вони віддають. Отже, ідея корисності як субстанції цінності була висунена майже за 100 років до виникнення маржиналізму;

- розрізняв суб'єктивну і об'єктивну цінності блага. Суб'єктивна цінність визначається оцінкою блага її власником, а об'єктивна — ринком і залежить від співвідношення попиту та пропозиції;

- першим зробив спробу сформулювати *закон спадної родючості ґрунтів*. Згідно з цим законом зростання витрат праці (капіталу) на землі призводить до того, що кожна наступна одиниця праці виявляється менш продуктивною;

- вдосконалив трактування класової структури суспільства: поділив виробників на дві групи: підприємців, власників засобів виробництва, які здійснюють вкладення капіталу для отримання прибутків, і найманих робітників, які продають свою працю і живуть на заробітну плату;

- основною формою капіталу вважав землеробський капітал, а головною формою доходу — земельну ренту. Намагався виявити способи зростання капіталу як «нагромадженої цінності».

Геніальні фізіократичні ідеї А. Тюрго справили великий вплив на наступний розвиток економічної думки. Він перший спробував на практиці реалізувати ідеї фізіократів. Підготувавши укази і законопроекти щодо вільної торгівлі зерном і мукою на внутрішньому ринку, вільний і безмитний вивіз зерна з країни, знищення ремісничих цехів тощо. Через протидію французького парламенту вони не були реалізовані.

А. Сміт – творець класичної політичної економії. Становлення політичної економії як науки пов'язано з ім'ям шотландського вченого Адама Сміта (1723–1790). Завдяки його працям політична економія виділилася як самостійна галузь знань з гуманітарних наук, стала академічною дисципліною та обов'язковою складовою економічної освіти.

Теорія А. Сміта об'єктивно ґрунтувалася на аналізі економічного розвитку Великої Британії, що характеризувався високим рівнем мануфактуризації, пануванням промислового капіталу над торговельним, початком промислового перевороту, негативними впливами протекціоністської політики. Великий вплив на формування економічного світогляду А. Сміта здійснило вчення фізіократів, філософів Т. Гобсона і К. Гельвеція, які визнавали існування егоїстичного інтересу людини як фактору суспільного прогресу. У праці «Теорія моральних почуттів» (1759) А. Сміт цю ідею використав щодо сфери економічної діяльності,

стверджуючи, що концепція своєкорисного інтересу зумовлює політику невтручання або «внутрішньої свободи» людини, у т.ч. у галузі господарювання.

Теоретико-методологічні основи класичної політичної економії були викладені А. Смітом у геніальній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776). Праця складається із п'яти книг. У першій книзі «Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу», досліджуються чинники зростання багатства нації, викладено теоретичні основи вчення про працю як джерело багатства, поділ праці, вартість, ціноутворення, гроші, прибуток і різні форми доходів. У другій книзі «Про природу капіталу, його нагромадження та застосування» — суть і структура капіталу, способи його нагромадження. У третій «Про розвиток добробуту у різних народів» — історія розвитку народного господарства європейських країн від часів падіння Римської імперії. У четвертій «Про системи політичної економії» — меркантилістська та фізіократична економічні системи. У п'ятій книзі «Про прибутки правителя або держави» досліджуються питання фінансово-податкової політики держави, її витрати, доходи та борги. А. Сміт вперше теоретично узагальнив і систематизував економічні знання, розглянув теоретичні питання щодо функціонування товарного виробництва та економічної політики.

• **А. Сміт про предмет і завдання політичної економії. Методологія вчення А. Сміта.** Предметом політичної економії, на думку А. Сміта, є дослідження об'єктивних законів виробництва та нагромадження багатства з метою зростання добробуту населення («народу і правителя»). Політична економія як наука ставить перед собою два завдання: забезпечити народові високий дохід або засоби існування та давати державі чи суспільству дохід, достатній для забезпечення суспільних потреб. Багатство народу — це матеріальні (фізичні) блага для задоволення потреб людини, його змістом і джерелом є сукупна «річна» праця в усіх сферах виробництва. Зростання багатства нації А. Сміт пов'язував з такими факторами як частка населення, зайнята продуктивною працею або кількість праці, яка функціонує у виробництві; продуктивність праці зайнятих у виробництві; розвиток обміну та наявність ринків збуту; зростання доходу та капіталу.

А. Сміт визначив дві сторони політичної економії: позитивну і нормативну. Позитивна спрямована на об'єктивне тлумачення, наукове пояснення економічних явищ і процесів, виявлення реально існуючих закономірностей функціонування економічних систем. Нормативна спрямована на надання рекомендацій державі для проведення економічної політики, яка б забезпечувала народу досягнення достатніх доходів, засобів існування.

Методологію А. Сміта характеризують:

- матеріалізм як філософська основа світоглядних проглядів;
- застосування абстрактно-логічного (виокремлення найважливіших моментів певного явища, що визначають суть останнього, їх об'єктивне дослідження) і причинно-наслідкового (каузального) методів;
- визнання об'єктивності економічних законів, обґрунтування їх дії у вченні про «невидиму руку ринку», яку він розглядав як «систему звичайної свободи»,

ринковий механізм саморегулювання, коли об'єктивні закони ринкової економіки діють незалежно від волі та бажань окремих людей, спонтанно забезпечують гармонію інтересів особи та суспільства, а реалізація власних інтересів людини забезпечує суспільні блага. *Принцип «невидимої руки»* — це механізм стихійної координації економічної поведінки та узгодження економічних інтересів суб'єктів господарювання за умов ринкової економіки, суспільні умови та правила економічної гри;

- концепція економічного лібералізму, що ґрунтується на ідеях «природного порядку» та «економічної людини». На думку А. Сміта, *природний порядок* — це набір правил, що відповідає суспільній необхідності. Для забезпечення природного порядку необхідно створення «системи природної свободи», якою є ринковий механізм господарювання. Основою природного порядку є право на власність, вільна конкуренція, відсутність державного втручання в економіку. *Економічна людина* — це суб'єкт економічних відносин, незалежна, здатна самостійно ухвалювати рішення; керується у своїй діяльності особистими егоїстичними економічними інтересами і потребами, раціоналізує свою діяльність з метою максимізації вигоди, достатньо поінформована про ситуацію на ринку. Природним стимулом людини до економічної діяльності є егоїзм і турбота про власну вигоду. Однак, діяльність економічної людини в умовах природного порядку забезпечує багатство, добробут і розвиток окремої людини та суспільства загалом, отже, є вихідним пунктом його розвитку;

- принцип невтручання держави в економіку, згідно якого втручання держави у природний порядок гальмує процес зростання багатства та економічно ефективного розміщення ресурсів (отримав назву «державна — нічний вартовий»). Втручання держави у господарське життя має бути мінімальним: охороняти права громадян (життя, свободу і власність), організовувати громадські роботи, забезпечувати зовнішню безпеку. А. Сміт висловлювався за державне регулювання мінімуму заробітної плати, норми позичкового відсотку.

А. Сміт створив струнку логічну теорію функціонування товарного виробництва, складовими якої є вчення про поділ праці, продуктивну та непродуктивну працю, трудову вартість, походження та функції грошей, капітал, його структуру та відтворення.

Вихідним пунктом дослідження є вчення про поділ праці як найважливіший чинник економічного прогресу. Вчений:

- здійснив аналіз поділу праці, як основної умови зростання її продуктивності. Показав, як завдяки поділу праці та спеціалізації всередині майстерні, мануфактури і суспільства зростає продуктивність праці. Сформулював залежність обсягу продукту від числа осіб, зайнятих корисною працею, та продуктивності праці. А. Сміт підкреслював, що лише розміри ринку обмежують інтенсивність розподілу праці. Джерелом поділу праці визначив обмін. Вважав, що удосконалення поділу праці розширює обмін товарів;

- розвинув погляди на продуктивну і непродуктивну праці, започатковані фізіократами. Продуктивною вважав будь-яку працю, яка створює матеріальний продукт і обмінюється на капітал. Непродуктивною — працю, яка не створює

вартості та обмінюється на дохід. Всю сферу нематеріального виробництва він визнавав непродуктивною;

- удосконалив теорію відтворення, розмежувавши валовий дохід і чистий дохід. Валовий дохід — це вартість сукупного продукту, чистий дохід — це новостворена вартість. У масштабах всього суспільства — це національний дохід.

А. Сміт запропонував економічну політику, щоб довести практичну прогресивність товарно-грошових ринкових відносин. Із цією метою проаналізував систему організації сільського господарства, фінансову та зовнішньоторговельну політику.

А. Сміт визначив причини, які уповільнювали розвиток аграрної економіки: дворянські привілеї, повільне формування селянської земле-власності, заборона експорту зерна і місцеві податки, що гальмують нагромадження капіталу. Обґрунтував переваги вільнонайманої праці, доцільність міграції робочої сили між галузями господарства, стимулююче значення розвитку промисловості та торгівлі.

На основі аналізу діючої системи оподаткування А. Сміт зробив висновок про податки з доходу як головне джерело державного бюджету. Запропонував рекомендації щодо вдосконалення політики оподаткування, обґрунтував чотири основних принципи оподаткування:

- ◆ *пропорційність* (громадяни повинні ділитися з державою своїми доходами у певній пропорційності);

- ◆ *визначеність* (податок, сума і спосіб платежу, термін сплати мають бути точно визначеними і зрозумілими);

- ◆ *зручність* (податок має бути стягнутий у найзручніший для платника час і спосіб);

- ◆ *необтяжливість* (податки повинні сприяти розвитку підприємництва і забезпечувати лише насущні потреби держави).

А. Сміт запропонував бачення торгівельної галузі як обслуговуючої матеріальне виробництво. Регулювання її не забезпечує зростання матеріального виробництва, яке залежить від розмірів капіталу. В теорії абсолютних переваг вчений обґрунтував умови конкурентноздатності національного виробництва на зовнішніх ринках. Він заперечував ефективність політики протекціонізму, пропонував перейти до політики фритредерства. Державна регламентація доцільна, коли галузь має військове значення, або як відповідь на протекціоністську політику інших держав.

Теоретичні розробки А. Сміта знайшли втілення у політиці Великої Британії. У 1786 р. прем'єр-міністр У. Петті змінив митні тарифи у торговому договорі з Францією. У 1849 р. було скасовано навігаційний акт, що започаткувало добу вільної торгівлі. В ХХ ст. ідеї А. Сміта були використані у Генеральній угоді з торгівлі та тарифів.

Історичне значення теоретико-методологічної спадщини А. Сміта:

- створив економічну науку, на основі узагальнення та систематизації економічних знань, сформулював її теоретико-методологічні засади. Політична економія розвивалася як «класична»;

- створив систему взаємопов'язаних економічних категорій і принципів;
- здійснив теоретичне дослідження товарного виробництва і ринкової економіки, розкрив роль ринку, ринкового механізму та держави в організації економічного життя;
- обґрунтував пріоритет ринкової ідеології, вперше системно виклав концепцію економічного лібералізму;
- наступні економісти на основі його вчення створювали власні системи економічних вчень;

Класична політична економія відіграла велику роль у розвитку економічної думки, ціле століття впливала на економічну політику більшості держав.

4. Марксистська економічна теорія

Марксизм як напрям класичної політичної економії, що претендував на вдосконалення теоретичних досліджень і створення нової соціальної картини світу, виник у 40-х рр. XIX ст.

Засновники марксизму **Карл Маркс** (1818–1883) та **Фрідріх Енгельс** (1820–1895) були сучасниками і свідками становлення та утвердження капіталістичного ладу. **Найважливіші історичні передумови формування марксизму:**

- соціально-економічні наслідки промислового перевороту;
- загострення соціальних суперечностей в результаті погіршення становища найманих робітників, викликаного зростанням фізичних, психічних, нервових навантажень, виникнення масового безробіття та жахливої злиденності;
- соціальні потрясіння і боротьба робітничого класу за свої права у загрозливих формах (збройні повстання і масовий чартистський рух на захист прав робітників);
- періодичні кризи надвиробництва і потрясіння ринкової економіки.

Активна участь К. Маркса і Ф. Енгельса у революційно-демократичному русі, прагнення довести необхідність соціально-економічних перетворень і дати теоретичне обґрунтування боротьби пролетаріату проти буржуазії спонукали їх до аналізу економічних явищ і процесів з метою обґрунтування неминучості загибелі капіталізму під натиском його внутрішніх суперечностей. До середини XIX ст. соціально-економічний розвиток країн Західної Європи нагромадив новий матеріал для теоретичних узагальнень, а антифеодальні революції і збройні повстання робітників підводили до думки про неминучість зміни суспільного устрою насильницьким шляхом. Водночас соціально-економічні потрясіння капіталізму сприяли зростанню популярності соціалістичних ідей. Саме ці обставини і визначили напрямки дослідження марксизму, його популярність серед пролетаріату.

Суттєво модернізував існуючу теорію суспільного прогресу, марксизм увібрав в себе багато досягнень наукової думки. Його **ідейно-теоретичними джерелами були** англійська класична політична економія, зокрема вчення Д. Рікардо; німецька філософія (діалектика Г. Гегеля і матеріалізм Л. Фейєрбаха); французький утопічний соціалізм.

На основі цих джерел К. Маркс створив власну теоретичну систему, яка базується на дослідженні внутрішніх суперечностей капіталізму як рушійної сили його еволюції.

Система економічних поглядів К. Маркса. Економічні погляди К. Маркса знайшли найповніше відображення в його праці «Капітал», виданої в IV томах. Ключовою проблемою I тому «Капіталу» із підзаголовком (Процес виробництва капіталу) є теорія додаткової вартості як основа розвитку і вираження відносин найманої праці і капіталу. В II томі «Капіталу» (Процес обігу капіталу) центральною є теорія відтворення як єдність виробництва та обігу індивідуального і суспільного капіталу. Теорія «перетворених форм» додаткової вартості: прибутку, процента, торговельного прибутку і земельної ренти розглядається в III томі «Капіталу» (Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому). Критичному огляду відомих на той час економічних теорій, з погляду трактування суті і форми розподілу додаткової вартості, присвячений IV том «Капіталу» (Теорія додаткової вартості).

Центральним елементом економічної теорії К. Маркса є вчення про *вартість* і *додаткову вартість*. **Розвиваючи теорію трудової вартості класичної політичної економії К. Маркс:**

по-перше, вважав, що єдиним джерелом вартості є праця, а точніше соціально визначена людська діяльність. Величина ж вартості товару вимірюється суспільно необхідним часом, затраченим на його виробництво.

по-друге, розкрив відмінності між категоріями «вартість» і «ціна» (ціна як грошовий вираз вартості товару відхиляється від останньої під впливом коливань попиту і пропозиції).

по-третє, вказав, що в процесі реалізації товару відбувається роздвоєння вартості на споживну вартість і мінову вартість, в основі якого лежить двоїстий характер праці.

по-четверте, зазначив, що вартість товару визначається не кількістю робочого часу, затраченого на його виробництво, а часом на його відтворення.

При обґрунтуванні теорії додаткової вартості К. Маркс вводить поняття товар «робоча сила», (сукупність фізичних і духовних здібностей людини), який, як і будь-який інший товар, має дві властивості: вартість, яка визначається робочим часом, необхідним для його відтворення; споживна вартість — визначається вартістю, яку вона створює.

Важливою складовою в економічній системі К. Маркса є **теорія грошей і капіталу**. Вчений дає власне тлумачення природи грошей як специфічного товару, який стихійно виділився із товарної маси в процесі еволюції обміну і став відігравати роль загального еквівалента — виразника вартості усіх інших товарів. При цьому гроші виконують п'ять функцій:

- міру вартості — виражають вартість всіх інших товарів в певній кількості (масі) грошей;
- засіб обігу — виступають посередниками між товарами у процесі їх обігу;
- засіб утворення скарбів (засіб нагромадження) — для заміни товарної форми грошовою;
- засіб платежу — відчуження товарів в часі від їх оплати;

- світових грошей, коли гроші за межами внутрішньої сфери обігу функціонують як загальний засіб платежу, загальний купівельний засіб або як матеріалізація багатства взагалі.

Між грошима і капіталом існує тісний зв'язок, адже гроші, з точки зору К. Маркса, водночас є і певною формою існування капіталу. В умовах капіталістичного виробництва рух грошей описується формулою $\Gamma - T - \Gamma^1$, де $\Gamma^1 = \Gamma + \Delta\Gamma$, тобто дорівнює первісно авансовій сумі плюс деякий приріст. Саме цей рух грошей і перетворює їх в капітал. Тобто капітал виступає як самозростаюча вартість і є засобом експлуатації робочої сили.

Проблема відтворення цікавила К. Маркса не для того, щоб дослідити умови збалансованої підтримки макроекономічної рівноваги, а довести існування внутрішньо-системних чинників її постійного порушення, які постійно викликатимуть кризи надвиробництва. В подальшому К. Маркс запропонує власну **концепцію економічних криз надвиробництва**, яка стане вихідним пунктом для багатьох дослідників економічної теорії.

Причини економічних криз К. Маркс вбачав у відсутності автоматичного зростання сукупного попиту слідом за розширенням виробництва, нерівномірності відтворення та циклічності оновлення основного капіталу, масова заміна якого відбувається періодично, з інтервалом у 10–12 років.

К. Маркс запропонував оригінальну **теорію розподілу доходів**, суть якої полягає у тому, що всі доходи промислових, торговельних і грошових капіталістів, а також землевласників (прибуток, процент і земельна рента) є результатом розподілу ними додаткової вартості, створеної найманими працівниками у сфері матеріального виробництва. На основі цього робиться висновок, що всі вони, незалежно у якій господарській сфері б не діяли, є експлуататорами.

Серед найважливіших здобутків марксизму слід відмітити:

- збагачення методології дослідження економічних і соціальних явищ, створення оригінального аналітичного апарату наукового аналізу;
- обґрунтування концепції історичної єдності людського суспільства;
- глибоке дослідження еволюції індустріально-ринкового господарства, виявлення важливих рис капіталістичної економічної системи;
- розвиток теорії суспільного відтворення і його циклічності;
- поглиблення трудової теорії вартості.

Водночас сучасна оцінка економічної теорії К. Маркса дає змогу виявити її суттєві обмеження та вразливі місця, у тому числі:

- тенденційність, політичну упередженість і запрограмованість кінцевих результатів наукового дослідження;
- претензію на володіння абсолютною істиною, жорстку непримиренність до інших теоретичних позицій, визначення власного учення єдино науковим;
- переконання у тому, що стрижень історії становить боротьба класів на основі антагоністичності їх інтересів;
- однофакторний аналіз вартості, ціни та доходів на основі визнання пріоритетності єдиного ресурсу — праці.

Тема 6. Становлення ринкових форм господарства та економічна думка України в XVI ст. – середині XIX ст

План

1. Економічний розвиток українських земель в XVI ст. – середині XVIII ст
2. Меркантилізм в суспільно-економічній думці України. Започаткування основних засад демократичної течії української суспільної думки
3. Господарство України в останній третині XVIII ст. – середині XIX ст
4. Поширення ідей економічного лібералізму в суспільній економічній думці. Розвиток класичної політичної економії

1. Економічний розвиток українських земель у XVI ст. – середині XVIII ст

На відміну від країн Західної Європи на українських землях домінуючим сектором господарства залишався аграрний, розвиток якого характеризувався повільним процесом становлення ринкових відносин, що було типовим для економічного розвитку країн Центральної та Східної Європи. У сільській місцевості проживало понад 95% населення. Процес первісного нагромадження капіталу в аграрній економіці не завершився в XVIII ст. і продовжувався до кінця XIX ст. Його особливістю на відміну від західноєвропейської було утвердження фільварково-відробіткової системи організації сільського господарства за умови збереження феодального характеру держави, що юридично закріплювала традиційні соціально-економічні відносини.

Генезис і розвиток ринкових відносин визначали:

- розвиток товарного виробництва у сільському господарстві. Господарство України активно залучалося до балтійського експорту сільськогосподарської продукції. Утвердилось поміщицьке торгове землеробство. Відбулось проникнення товарно-грошових відносин у селянські господарства. Використовувалася наймана праця;

- перебудова феодалами своїх маєтків на *фільварки* (економії в Наддніпрянській Україні) — багатогалузеві господарства з товарним, орієнтованим на ринок, виробництвом та організацією праці кріпосних селян;

- формування недворянської земельної власності. Впродовж XVI–XVII ст. сформувалося козацьке землеволодіння. Земля була об'єктом продажу і купівлі в межах шляхетського стану., а в період Національно-визвольної революції загалом;

- обезземелення селянських господарств, зростання їх майнової диференціації;

- започаткування раціоналізації сільського господарства, галузевої та територіальної спеціалізації.

Про панування феодально-кріпосницьких аграрних відносин свідчать такі процеси:

- завершення формування станових привілеїв феодалів, переростання бенефіціального землеволодіння у феодальне, інтенсивне зростання великого землеволодіння;

- фільварково-відробіткова система організації сільського господарства. Феодальний маєток забезпечував розширене відтворення. Доменіально-

фільваркове господарство звільнялося від виробничих витрат, використовуючи виробничі та матеріальні ресурси селянського господарства, яке втратило самостійне господарське значення;

- юридичне оформлення кріпосного права. Селяни стали особисто-спадково залежними від землевласника, були прикріплені до землі, втратили громадську і господарську дієспроможність. Феодал мав право на майно і працю селянина;
- переважання натурального господарства.

Аграрні відносини в Українській державі оцінюються в історико-економічній літературі по-різному. Частина вчених вважає, що всі перетворення не виходили за межі феодального господарства, яке ще не вичерпало потенційних економічних можливостей. Держава зберігала феодальний характер. Селяни домоглися особистої свободи, але були користувачами землі, залишався позаекономічний примус у вигляді грошової та натуральної земельної ренти.

У науковій літературі зазначено такі негативні економічні наслідки революції: демографічні втрати становили близько 65–70% всіх українців (приблизно 2,5–3,5 млн. осіб), зазнали руйнувань усі міста і села України.

Упродовж XVI – середини XVIII ст. міста стали промислово-торговельними центрами, але залишалися у системі феодальних відносин. Питома частка міського населення була незначною.

Міста належали державі та приватним власникам (магнатам, шляхті та церкві). Більшість міст (80%) були приватновласницькими. Мешканці платили податки і виконували повинності на користь приватних власників грошима, натурою, відробітками (тижнева панщина, ремонт млинів, підводна, толоки, шарварки, сторожування, покриття витрат на військові потреби Польщі, утримання жовнірів). Державні міста були адміністративними центрами королівської влади на місцях і управлялися на основі магдебургського права. На території державних міст зберігалися *юридики*, що підривали ремесло й торгівлю, свідчили про пряме втручання феодалів у міське життя.

Мануфактурний період промисловості в Україні в історико-економічній літературі поділяють на два періоди. В XVI ст. – першій половині XVIII ст. розвивалися дрібні розпорошені та централізовані мануфактури, у другій половині XVIII ст. – 30-і рр. XIX ст. — великі централізовані мануфактури.

Виникнення мануфактур відбувалося на основі сільських промислів, міського ремесла та кустарного виробництва такими шляхами: виробник ставав підприємцем; торговий капітал підпорядковував промислове виробництво; засновували приватні особи та держава. Позитивним чинником була власність на мануфактури представників усіх верств населення України (купців, шляхти, міщан, козаків, селян). У Лівобережній і Слобідській Україні в кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. працювали понад 200 мануфактур. Будівництво великих централізованих мануфактур почалося в 20-х рр. XVIII ст. як промислова політика Петра I. У кінці XVIII ст. було 40 великих централізованих мануфактур. У Західній та Правобережній Україні великі централізовані почали засновувати в 70-х рр. XVIII ст.

Промислова політика Російської держави щодо українських земель базувалась на воєнних і господарських цілях та ідеях європейського меркантилізму.

Царський уряд був організатором мануфактурної промисловості, надавав безвідсоткові грошові позики (до 20–30 тис. руб.), підтримував монопольні права власників мануфактур, залучав іноземні та вітчизняні капітали. Щорічні асигнування на будівництво мануфактур за Петра I становили 10%. Держава була споживачем товарів мануфактурної промисловості, зобов'язувала власників мануфактур продавати свої товари державним відомствам. Берг- і Мануфактур-колегії контролювали обов'язкові відносини між мануфактурами та державою.

2. Меркантилізм в суспільно-економічній думці України. Започаткування основних засад демократичної течії української суспільної думки

Економічну думку України польсько-литовської доби представляють два найвизначніших мислителі — **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513–1567) та **Іван Вишенський** (близько 1550–1620). Їхні економічні погляди заклали основні засади демократичної економічної думки в умовах панування феодальної системи господарства та повільного розвитку товарно-грошових відносин.

С. Оріховський народився у сім'ї священника в селі Оріховці Перемишльської єпархії. Із 16 років здобував знання у різних містах Європи. Його світоглядні думки відображені в листах, зверненнях, роздумах, адресованих світським і духовним правителям.

Аналізуючи проблему суспільного добробуту, С. Оріховський сформулював шляхи його досягнення:

- розвиток освіти і науки. Правитель держави, на думку С. Оріховського, тільки тоді зможе належно правити, коли оточить себе розумними і освіченими порадиниками. Закликав створювати школи та гімназії, освіта і наука застережуть молодь від поганих вчинків і буде запорукою продуктивної праці — основного фактора економічного зростання;

- активна позиція вільної людини. С. Оріховський писав, що ні харчі, ні розкоші чи матеріальні вигоди не замінять свободи, яка дає простір для людської діяльності;

- поділ праці на основі природної обдарованості людей. Визнавав необхідність і природність поділу суспільства на стани: хліборобів, духовенство та лицарський. Кожен повинен займатися своєю працею;

- недоторканість приватної власності та приватновласницький інтерес. Наголошував, що надмірна схильність до приватного перетворює людину на раба. Надмірна захопленість власним добробутом призводить до нехтування видатками на суспільні справи, зокрема на оборону. В цьому він вбачав одну з причин недержавності українських земель. Охоронцем приватної власності мають бути держава і закон.

- необхідність оподаткування кожного громадянина незалежно від майнового стану. Одночасно радив залишати неоподаткованою ту частину майна, що є основою економічного зростання.

- нагромадження грошей, які є «жилами всіх добре ведених справ». Писав про посилення майнової диференціації між магнатами і шляхтою, селянами і шляхтою.

- патріотизм і морально-етичні цінності.

Соціально-економічний зміст мають праці **Івана Вишенського**. Він родом із містечка Судова Вишня на Львівщині. Майже 40 років був монахом Афонського православного монастиря в Греції, зрідка навідувався в Україну. Однак, у публіцистичних працях і листах звертався до історії України, особливо активно після Берестейської унії (1596). Свої найвизначніші твори (1597–1601) український мислитель упорядкував в окремі «Книжці», в якій під релігійною оболонкою приховані філософські, політичні й економічні погляди.

І. Вишенський протиставляв «справжнє» православно-християнське і єретичне сприйняття дійсного буття. Виступав проти нечесного нагромадження багатства, зокрема православним духовенством, яке, на його думку, багато уваги приділяло фільварковому господарству. Закликав звільнитися церкву від впливу земельних магнатів, а монастирі від фільварків, розпусти, лихварства. Схвалював соціальну рівність, засуджував розкіш і добробут вищого духовенства та злидні православних християн.

Український вчений С. Злупко вважає, що економічні медитації С. Оріховського та І. Вишенського — яскраве свідчення стану й орієнтації української суспільно-економічної думки середини XVI ст. — початку XVII ст. С. Оріховський, формуючись під впливом європейських реформаційно-ренесансних рухів, обстоював освіту, науку та економічний поступ. Економічні погляди І. Вишенського були сповиті православ'ям, яке відвертало від активної господарської, освітньої та ремісничої творчості.

Виразником ідей меркантилізму є видатний українець **Теофан Прокопович** (1677–1736) — філософ, педагог, політик. Він навчався у Києво-Могилянській академії, був її професором і ректором, у 1716 р. за наказом російського царя виїхав до Петербурга, ставши там найближчим радником імператора у проведенні реформ в освіті, церкві, економіки на засадах меркантилізму.

Ф. Прокопович був палким і переконаним прихильником принципів та практики абсолютизму — необмеженої царської влади, а тому висунув концепцію її «божественного» походження та природності поділу суспільства на стани. В економічних поглядах Прокопович був прихильником меркантилізму, проповідував політику активного господарського та торговельного балансу, якого, на його думку, можна досягти шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, вдосконалення системи державних органів управління та економічного протекціонізму. Розвинена економіка, вважав Прокопович, — запорука загального добробуту та соціальної злагоди. Вважав, що людина повинна бути корисною державі. Не давні привілеї, а чесна праця повинна визначати місце людини в суспільстві, вороже ставився до аморальних способів збагачення. Радив дбати про господарський інвентар, завести книгу прибутків і витрат.

Ліберально-демократичні ідеї характеризують філософа, правознавця і народного просвітителя XVIII ст. **Якова Козельського** (1727–1795). Як депутат від українських земель до Комісії зі складання Нового уложення він вимагав негайного звільнення селян від кріпосного гніту і критикував ліберальні погляди щодо реформування кріпосницьких відносин за допомогою просвітницької діяльності: поміщики повинні зрозуміти всю жахливість кріпосництва і свого

становища кріпосників, щоб звільнити селян, селяни мають зрозуміти всю ганебність становища рабів і необхідність здобути свободу. На його думку, не освіта є передумовою свободи народу, а свобода є передумовою розвитку освіти. Пропонував поміщикам надавати селянам право особистого і спадкового користування землею, законодавчо встановити дводенну панщину, два дні — для виконання селянами державних обов'язків, ще два дні — для особистих потреб, сьомий же день віддавати богослужінню.

Я. Козельський одним із перших в Україні досліджував економічні категорії простого та розширеного відтворення. Під першим він розумів виробництво без прибутку, а під другим — розширення виробництва за рахунок посилення експлуатації кріпосних селян. Аналізуючи проблеми праці, він поділив її на «зрівняну», тобто необхідну, і «дарункову», або додаткову.

Центральне місце в економічних поглядах **Г. Сковороди** (1722–1794) займає проблема людини та роль праці в її житті. Він стверджував, що кожна людина повинна пізнати власну внутрішню природу, яку визначає здатність до праці. Пізнавши свою внутрішню сутність, людина повинна вибрати собі гідне заняття, до якого вона найбільш схильна, в якому може найповніше розкрити свої здібності. Пізнання людиною своєї внутрішньої природи та вибір роду діяльності за здібностями робить працю радісною, суспільно корисною, а людину — щасливою. Праця є основою добробуту, початок і кінець радощів і печалей людини, суспільства. Він засуджував і висміював у своїх творах марнотратство та дармоїдство, паразитизм і прагнення непомірного збагачення в українському суспільстві. Ці вади негативно впливають на людину, яка втрачає людську сутність і гідність.

3. Господарство України в останній третині XVIII ст. – середині XIX ст

Економічний розвиток українських земель визначався складною взаємодією різних чинників, співіснуванням феодально-кріпосницької та ринкової економіки. У першій половині XIX ст. продовжувався процес формування основних ознак ринкового господарства: капіталістичної приватної власності та вільного підприємництва в усіх сферах економіки, самостійних товаровиробників як суб'єктів економіки, фінансово-грошової системи, національних ринків і ринкової інфраструктури. Становлення ринкової економіки гальмували феодально-кріпосницькі відносини, пережитки яких залишилися і після скасування кріпосного права в 1861 р., низька товарність сільського господарства, повільне формування підприємницької верстви, збереження дворянських привілеїв, низький життєвий рівень населення та обмежений споживчий ринок.

У **Східній Україні** промисловий переворот почався в 30–40-х рр. і продовжувався до 70–80-х рр. XIX ст. Виокремлюють два етапи: 30–40 рр. XIX ст. — 1861 р. — в умовах кризи феодально-кріпосницького господарства та розвитку ринкових відносин; 60–80 рр. XIX ст. — утвердження економіки вільної конкуренції. Промисловий розвиток визначався економічною політикою Російської імперії.

Політичні, економічні та соціальні передумови промислового перевороту. Промисловий переворот почався в умовах феодально-кріпосницької системи господарства, яка перебувала у стані кризи. Проте і після скасування в 1861 р.

кріпосного права залишилися пережитки феодальних відносин, які негативно впливали на розвиток ринкової економіки.

Повільний процес первісного нагромадження капіталу. Українська буржуазія лише зароджувалась, національних капіталів практично не було. В 1832 р. серед промисловців було 28,7% українців. Купців першої гільдії не було. Українські підприємці Яхненки, Смиренки, Терещенки почали опановувати цукрову промисловість. В умовах кріпосного права ринок вільнонайманої робочої сили не склався. Найманими робітниками на купецьких мануфактурах були переважно кріпосні селяни на грошовій ренті, що становила частину їх заробітної плати.

У промисловості мануфактуризація не завершилася. Переважали домашня промисловість і кустарне виробництво в селах, ремесло у містах. У розвитку мануфактур відбувались кількісні та якісні зміни. Їх кількість (без винокурень) зростає з 200 у 1793 р. до 649 у 1830 р. (третина від загальної кількості російських мануфактур). Домінували державні та вотчинні підприємства. Кріпосні мануфактури повільно еволюціонували в капіталістичні. В 1828 р. кількість купецьких мануфактур становила 46,2%. Частка найманої праці збільшилася до 25,6% від загальної кількості робітників (переважала у харчовій промисловості). Сформувалися кадри постійних робітників. Почали використовуватися ремісничі та механічні робочі машини, закуплені у Великій Британії. Однак цей процес не набув послідовного, систематичного характеру.

Галузеву структуру виробництва характеризує поширення обробної промисловості: насамперед харчової, сукняної, металургійної, машинобудівної, та становлення кам'яновугільної.

Організація сільського господарства ґрунтувалася на кріпосній праці. Одночасно підвищувалась його товарність, розвивалась спеціалізація окремих районів, упроваджувалися посіви технічних культур, зростала майнова диференціація селянства. Земля стала об'єктом купівлі та продажу. Аграрна реформа в 1861 р. ліквідувала феодально-кріпосницькі відносини, але капіталізація сільського господарства відбувалася повільно.

Формування *внутрішнього ринку* завершилося в середині ХІХ ст. Однак Україна була передусім ринком збуту російської промисловості. Ринкова інфраструктура розвивалася повільно.

У суспільстві *поширилась ідея «аграрності» російської економіки.* Політика Романових відповідала інтересам дворянства, допомога підприємству була незначною.

Особливості промислового перевороту в Східній Україні:

- промисловий переворот почався пізніше, ніж у Великій Британії, яка є прикладом класичної моделі промислового перевороту, але одночасно з Німеччиною;
- промисловий переворот почався в умовах феодально-кріпосницького господарства, завершився в умовах ринкової економіки;
- українська промисловість розвивалася як складова частина загальноросійської економіки. В 1880-х рр. промисловий рівень України був значно нижчим порівняно з європейськими країнами;

- промисловий переворот почався в харчовій промисловості, а в країнах Західної Європи та російських губерніях — у текстильній;

- промисловий переворот відбувався: а) класичним шляхом, коли капіталістичну мануфактуру реорганізували у фабрику; б) на основі переростання кріпосної мануфактури у капіталістичну, потім — у фабрику; в) шляхом новостворення, часто як акціонерне товариство;

- застосовувались машини англійського виробництва, власного верстатобудування не було;

- швидші темпи розвитку промисловості, ніж загалом у Росії;

- буржуазія і пролетаріат формувалися як багатонаціональні. Так, у південних регіонах 90% робітників були росіянами;

- держава активно втручалась у процес промислового підприємництва: здійснювала фінансування, казенні замовлення, політику протекціонізму.

Промисловість Західної України в історико-економічній літературі оцінюється неоднозначно. Більшість учених дотримуються точки зору, що промисловий переворот почався в останній чверті XIX ст. і, поєднавшись із розвитком монополізації промисловості, не завершився до Першої світової війни.

Чинники, що негативно впливали на промисловий розвиток Західної України:

- ремесло і мануфактура не витримували конкуренції фабрично-заводської продукції німецьких і чеських провінцій Австрії;

- нестача інвестицій та зменшення зацікавленості в розвитку промисловості. Власники землі після аграрної реформи в 1848 р., утративши дарову робочу силу, закривали підприємства, вкладали гроші (викупні платежі) здебільшого в сільське господарство;

- центральна австрійська влада вважала українські землі природним ринком сировини та збуту товарів. Галицька адміністрація не займалася вирішенням питань промислового розвитку. Банки, створені на основі іноземного капіталу, не спрямовували кошти на розвиток промисловості;

- західноукраїнська промисловість була позбавлена податкових пільг, якими користувалися підприємства західних провінцій Австрії.

Світова економічна криза 1873–1875 рр. охопила промисловість Східної та Західної України. Нова криза і депресія продовжувалися у 1880–1886 рр. Вони пришвидшили процес індустріалізації народного господарства.

4. Поширення ідей економічного лібералізму в суспільній економічній думці. Розвиток класичної політичної економії

Поширення ідей економічного лібералізму в Україні, по-перше, відбувалося в контексті розвитку буржуазно-ліберального напрямку суспільної думки в Російській імперії, по-друге, українські громадські діячі та вчені-економісти **В.Н. Каразін, Д.П. Журавський, М.А. Балу-дяньський, Т.Ф. Степанов, І.В. Вернадський, М.Х. Бунге** та інші персоніфікували ідеї вітчизняного економічного лібералізму, виступали дієвими розробниками стратегії та тактики формування національної економіки, брали активну участь у впровадженні в

суспільну свідомість сучасного економічного мислення, своєю творчістю сприяли формуванню економічної культури українського суспільства.

На початку XIX ст. у Російській імперії почалося захоплення політикою економічного лібералізму. Імператор Олександр I вважав себе прихильником ідей А. Сміта, переклад книги якого «Багатство народів» на російську мову було зроблено у 1802–1806 рр. за розпорядженням міністра фінансів графа Васильєва. На основі ідей А. Сміта було розроблено програму діяльності уряду, статті з аналізом поглядів меркантилістів, фізіократів і А. Сміта друкувалися в журналах, політичну економію почали викладати в університетах Росії (1801) та України (1805), згодом — у гімназіях і ліцеях. В університетах відкривалися кафедри політичної економії та статистики (у Харківському — в 1835 р., Київському — в 1842 р.).

Видатним громадським діячем та економістом, засновником Харківського університету був Василь Назарович Каразін (1773–1842). Базуючись на ідеях фізіократів, він розробляв проекти господарського розвитку, які охоплювали рекомендації щодо ефективного приватновласницького підприємництва в усіх сферах господарства, зокрема інтенсифікації землеробства, пришвидшення розвитку промисловості та торгівлі, використання найманої праці. Для означення господарства В. Каразін вживав поняття «домоводство», що походить від грецького і означає «закон або правила ведення домашнього господарства».

Причини відсталості економічного розвитку Російської імперії В.Н. Каразін пов'язував з неможливістю розвитку промисловості та торгівлі, зовнішніми боргами, які призводять до знецінення російських грошей. Пропонував для погашення боргів продавати державні землі приватним особам, у т.ч. селянам. Вважав, що право на існування мають тільки прибуткові підприємства, а такими, за його переконаннями, можуть бути лише приватні, пропагував розвиток підприємництва «по-європейські».

Найбільше уваги В.Н. Каразін приділяв селянському питанню, його аграрна програма охоплювала такі практичні кроки:

- обмеження поміщицького свавілля щодо селян (але не звільнення);
- скасування панщини та заміна її грошовою рентою;
- наділення селян землею у вічне користування, частину поміщицької землі обробляти найманою працею.

Найглибший аналіз дореформеної економіки України здійснив **Дмитро Журавський (1810–1856)** — видатний дослідник, економіст і статистик, учений секретар і редактор статистичного відділу Комісії для обстеження Київського навчального округу при Київському університеті. Грунтуючись на конкретних статистичних матеріалах, Д. Журавський здійснив глибокий аналіз розвитку промисловості, зовнішньої торгівлі, внутрішнього ринку, товарних відносин, на основі якого зробив висновки про необхідність якнайшвидшого впровадження підприємницької організації виробництва в Україні.

Аналізуючи стан поміщицького господарства, Д. Журавський показав його неефективність, що зумовлювалася низькою продуктивністю використання кріпацької праці, незацікавленістю кріпаків у її результатах. Проаналізувавши відповідність кількості праці кріпосних селян і найманих робітників, необхідних

для виконання всіх робіт у поміщицькому господарстві на прикладі Київської губернії, він довів, що праця найманих робітників є вчетверо продуктивнішою, ніж праця підневільних кріпаків, а фактичні затрати кріпацької праці на три чверті перевищили дійсні потреби. Вчений зробив висновок про доцільність використання найманої праці, нової техніки та підприємницьких форм виробництва.

Багато уваги вчений приділяв проблемі розвитку малого і дрібного виробництва в Україні за умов кріпосницької системи господарювання. Він виявив причини низької продуктивності, занепаду й розорення малих поміщицьких і дрібних селянських господарств. На його думку, одночасно мають бути й малі, й великі господарства, але за конкретних умов України дрібна і мала власність повинні мати пріоритет і фінансову підтримку держави. Основну причину відсталості промисловості в Україні Д. Журавський вбачав у нерозвиненості внутрішнього ринку через зубожіння населення і зниження його купівельної спроможності, панування кріпосницької системи, а також відсутності шляхів сполучення.

На створення умов для розвитку дрібних селянських господарств був спрямований проект аграрної реформи Д. Журавського. Його суть полягала в негайному звільненні селян від кріпацької залежності, наданні їм половини земель, на яких вони господарювали раніше, без викупу, рішучому і повному відокремленні селянських господарств від поміщицьких, створенні умов для їх самостійного розвитку.

Політична економія в Україні розвивалася під впливом ідей західноєвропейських шкіл (класичної, марксизму, історичної школи), зумовлювалася проблемами національної соціально-економічної еволюції. Економічна наука розвивалась на університетських кафедрах у Києві, Харкові та Одесі. В наукових працях та лекційних курсах українські професори визначали предмет науки, досліджували економічні категорії, показували значення теорії для пояснення і визначення напрямів розвитку народного господарства. Українські теоретики зазначали, що політична економія сприяє правильному й глибокому розумінню суспільних явищ і практичному вирішенню соціально-економічних проблем. Вони доводили необхідність і прогресивність ринкового господарювання, реакційність феодальних господарських форм.

Поширенню ідей економічного лібералізму в Україні сприяли М. Балудянський, німецькі вчені-економісти, професори Харківського університету Йосиф Матвійович Ланг та Людвіг Кондратович Якоб.

Важливе значення в історії розвитку класичної політичної економії в Україні має М. Балудянський (1769–1847), уродженець Закарпаття, видатний вчений і громадський діяч, який освіту отримав у Відні, з 1803 р. працював у Петербурзі. Конспекти лекцій і публікації М. Балудянського («Про національне багатство. Теорія Адама Сміта») дістали назву «Економічної системи» — вчення про державне господарство і економічну політику. ***Основні положення системи наступні.***

- Державне господарство ґрунтується на поєднанні трьох систем: перша виражає багатство народів у грошах, друга — у не перероблених продуктах землі,

третя — у міновій вартості всіх виробів. Вчений проаналізував економічні системи, обгрунтовані меркантилістами та фізіократами, зробив висновок про істинність вчення А. Сміта, творчо виклав його основні засади.

- Факторами зростання національного багатства є праця, капітал і земля.

- Джерелами багатства є праця, що виробляє, та обмін, який розподіляє вироблене між верствами суспільства. Праця поділяється на «результативну» та «нерезультативну». Результативною є будь-яка праця в матеріальному виробництві. Диференціацію заробітної плати пояснював талантом, майстерністю і професіоналізмом. Вчений зробив висновок, що за умов зростання народного багатства плата за працю підвищується, а в умовах кризи знижується.

- Капітал поділяється на «прибутковий» та «безплідний». Нагромадження капіталу є умовою зростання виробництва. Дохід нації, прибутковий капітал і багатство нагромаджуються, коли більше виробляється, ніж споживається. За умови зростання народного господарства прибуток на капітал зменшується і навпаки;

- Багатство розподіляється між трьома продуктивними класами, а потім відбувається обмін товарами. Гроші не є державним багатством. Їх кількість в обігу повинна визначатися державою залежно від стану економіки. Що стосується паперових грошей, то їх кількість не повинна перевищувати суми золотих і срібних грошей, які є в обігу.

М. Балудянський брав активну участь у розробці багатьох програм та проектів, зокрема фінансової програми, відомої як програма М. Сперанського. Існує думка, що саме М. Балудянський розробив перший варіант реформ у сфері грошового обігу, кредиту та бюджету, а Сперанський лише дещо переробив записку Балудянського, і що фінансовий проект слід було б називати «Фінансовим проектом Балудянського-Сперанського».

Й.М. Ланг — перший викладач політичної економії Харківського університету, писав, що її завданням є вивчення вільної гри різних інтересів господарських класів суспільства. Для досягнення народного добробуту необхідний державний механізм, що обмежує і управляє приватними інтересами, забезпечує їх рівновагу. Вчений використовував арифметичні та алгебраїчні формули для пояснення економічного розвитку. Його можна вважати попередником математичного напрямку в політичній економії.

Л.К. Якоб викладав політичну економію в Харківському університеті впродовж 1807–1816 рр., використовуючи праці А. Сміта та Ж.-Б. Сея. Він розрізняв три галузі економічних наук: політичну економію як науку про народне господарство, фінансове право або науку про державний механізм і поліцейське право, яке вивчає економічне законодавство. Отримав премію російського Вільного економічного товариства за обгрунтування підвищення продуктивності сільського господарства шляхом звільнення селян без землі та використання найманої робочої сили.

Засновником політичної економії в Україні та харківської школи вважають Тихона Степанова (1795–1847), випускника і професора Харківського університету (1832–1845). У своїх наукових працях і лекційному курсі «Записки про політичну економію» (складається з двох частин «Головні засади політичної

економії» та «Ідеї політичної економії»). Т. Степанов розглядав основні положення класичної політичної економії, використовував їх для аналізу господарських процесів у російській економіці, зокрема критики кріпосницької системи. Вчений досліджував питання предмета економічної теорії, суті та джерел багатства, проблем праці, економічної природи капіталу, вартості, а також доходів — заробітної плати, прибутку, ренти і процента, національного доходу і кредиту та ін.

економічного розвитку він пов'язував з просвітою та прогресом науки.

Представником класичної політичної економії був професор Київського, Московського та Петербурзького університетів Іван Вернадський (1821–1884) — економіст, демограф, статистик. Основними темами його досліджень були питання аграрного реформування і кредитування сільського господарства, створення ефективного капіталу. У працях «Нарис теорії потреб», «Предмет політичної економії», «Курс політичної економії», «Перспект політичної економії» та ін. український учений розкривав предмет економічної теорії, суть і механізм дії об'єктивних економічних законів, роль праці у створенні суспільного багатства та зміну її форм.

Завдання політичної економії І. Вернадський визначав у дослідженні природи і механізму дії економічних законів, які він трактував природними, універсальними, вічними та незмінними; які не підвладні сваволі влади. Об'єктивну дію економічних законів пов'язував виключно з товарним виробництвом, а доринкове господарство взагалі не вважав об'єктом дослідження економічної науки. За його переконанням, *політична економія* є наукою не про матеріальне багатство взагалі, а переважно — *теорією праці, або теорією цінності*. Під господарством розумів систему економічної діяльності, рушієм якої є конкуренція. В історії економічної думки вчений виокремлював два етапи: до А. Сміта та після А. Сміта. І. Вернадський проповідував доктрину економічного лібералізму. Вважав, що будь-яке втручання держави в приватну ініціативу суперечать об'єктивній дії економічних законів.

Засновником київської школи політичної економії був видатний учений і державний діяч, випускник, професор і ректор Київського університету Микола Бунге (1823–1895). У працях «Про місце політичної економії в системі народної освіти», «Гармонія господарських відносин», «Основи політичної економії» вчений дотримувався економічного лібералізму А. Сміта, Т. Мальтуса та особливо Дж.С. Мілля, хоча його погляди характеризують еkleктичність, поєднання висновків різних економістів. *Дослідження М. Бунге ґрунтувалися на таких ідеях:*

- процес розвитку капіталізму є природний і об'єктивно зумовлений змінами в суспільному виробництві, забезпечує вільний розвиток приватної ініціативи та вільну конкуренцію. Гармонія соціальних відносин можлива лише за умови, що суспільний устрій ґрунтується на природних законах конкуренції, які створюють умови для доцільного та ефективного економічного розвитку. Будь-які інші форми організації господарської діяльності є неприродними, не сприяють суспільній еволюції. Велике капіталістичне виробництво позбавляє людство від

примітивного патріархального устрою і породжує нові прогресивні форми організації виробництва — акціонерні компанії;

- вільне підприємництво і вільна торгівля найповніше відповідають економічним інтересам як окремої особи, так і всього суспільства. Протекціонізм як метод впливу на економічне життя позбавляє виробників стимулів суперництва та постійного саморозвитку, стримує здешевлення продукції та розвиток технічного прогресу. Природний порядок речей встановлює тільки режим фритредерства;

- політична економія є наукою про суспільні сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані. Характерною є еволюція поглядів вченого щодо вартості, або цінності. Спочатку він розглядав вартість, спираючись на висновки Т. Мальтуса, як властивість засобів, які людина не може придбати безоплатно. Величину цінності визначав співвідношенням попиту та пропозиції, які залежать від корисності, праці та матеріальних витрат. Пізніше трактував цінність благ з позицій теорії «трьох факторів» Ж.-Б. Сея. В останніх працях став на позиції австрійської школи: цінність благ визначав суб'єктивною оцінкою їх корисності. М. Бунге вважають основоположником так званої *київської економічної школи* — суб'єктивно-психологічного напрямку в політичній економії.

До питань економічного розвитку України зверталися представники українського громадівського руху. Громади були організаційною формою національного руху в Україні, існували в в 60–70х рр. XIX ст. у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та інших містах України. Громади об'єднали передових українських ліберальних інтелігентів, яких в офіційних документах називали *українофілами*. Громадівський рух був національним підґрунтям, на якому розвивалася демократична суспільно-економічна думка.

Видатним представником громадівського руху був **Михайло Драгоманов** (1841–1895) — історик, етнограф, письменник, публіцист, фольклорист, літературний критик, філософ і економіст.

Економічні погляди М. Драгоманова зосереджувалися, по-перше, на критиці ринкових відносин, їх негативних ознак — економічних кризах, безробітті, надмірній диференціації населення за рівнем доходу і власністю, доведенні антинародного змісту реформи 1861 р., по-друге, на обґрунтуванні необхідності радикальних змін: знищення приватної власності та встановлення соціалістичного суспільства. Соціалізм («громадство») він трактував як таку організацію господарства, коли промислові засоби виробництва та результати праці належатимуть робітничим громадам, а земля і продукт праці в сільському господарстві — сільським громадам. Будучи соціалістом за переконанням, М. Драгоманов водночас був переконаним опонентом марксистської теорії класової боротьби, насильницької соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Досягнення соціалізму, як процесу тривалого та еволюційного, він відкладав на далеку перспективу. Пропонував конкретні заходи, спрямовані на покращення умов праці робітників, підвищення заробітної плати, поширення освіти.

Серед українських економістів чільне місце займає **Сергій Подолинський** (1850–1891), автор космогенно-енергетичної теорії розвитку економіки та фундатор наукової школи фізичної економії. У книзі «Праця людини та її

відношення до розподілу енергії» (1880) він простежив взаємозв'язок природних, біологічних, економічних і суспільних процесів з космопланетарними. Джерелом вартості є не лише земля і праця, а сонячна енергія, що акумулюється на Землі завдяки людській праці. Праця — це діяльність, пов'язана з регулюванням потоків енергії. Тому трудова теорія вартості має бути доповнена енергетичним балансом. Прогрес суспільства вчений пов'язує із збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства загалом, із збереженням і нагромадженням енергії, що відбувається завдяки усвідомленій, творчій праці людини.

Вклад українського дослідника в економічну думку оцінюється як розроблення нової парадигми цивілізаційного розвитку, методологічно-теоретичної бази проектування сталого розвитку.

Володимир Навроцький (1847–1882) — талановитий публіцист, етнограф, статистик та економіст, перший у Галичині дослідник ринкових економічних відносин. Він був добре обізнаний з теоріями західних економістів, у тому числі з марксистським ученням, застосовував його категорії для аналізу різних аспектів соціально-економічного розвитку краю.

Галицький дослідник простежив процес концентрації великої земельної власності земельними магнатами і роздроблення селянської власності на землю, майнової диференціації в галицькому селі та роль у ній ринкових відносин. В. Навроцький засуджував монополію шляхти на виробництво та продаж алкогольних напоїв, викривав колонізаторський характер австрійської податкової системи, оскільки податковий тягар лягав переважно на селян.

Тема 7. Господарство провідних суспільств Європейської цивілізації в умовах монополізації ринкової економіки в останній третині XIX ст. – на початку XX ст. Розвиток економічної думки

План

1. Загальні тенденції господарського розвитку країн Європейської цивілізації. Перша хвиля глобалізації
2. Маржиналізм. Становлення неокласичної економічної теорії. Австрійська школа маржинплізму. Математична школа в економічній теорії
3. Втрата Великою Британією світового економічного лідерства. Кембриджська школа неокласики
4. Перетворення США на провідну індустріальну державу світу. Американська школа неокласики

1. Загальні тенденції господарського розвитку країн Європейської цивілізації. Перша хвиля глобалізації

Господарство провідних суспільств Європейської цивілізації в останній третині XIX ст. – на початку XX ст. (до 1914 р) у сучасній історико-економічній літературі характеризується як перший період розвитку зрілої ринкової індустріальної економіки в усіх сферах господарства. Кардинальні зміни, що відбувалися в економічній сфері, визначають такі процеси:

- розвиток в умовах другої науково-технічної революції;
 - якісні зміни у структурі виробництва, організації та управлінні господарства, формування ринку споживача;
 - перехід від економіки досконалої конкуренції до недосконалої конкуренції. Утвердження монополістичного підприємництва з ринково-конкурентним господарським механізмом;
 - формування етатистської системи господарювання;
 - завершення формування міжнародної економіки на ринково-підприємницьких засадах. Перша хвиля глобалізації.

Темпи і терміни індустріалізації залежали від конкретних історико-економічних умов кожної країни, вихідного рівня промислового перевороту, загальносвітового економічного розвитку, таких цивілізаційних факторів як політичний устрій держави, культурно-освітній рівень, менталітет нації.

Розвиток світових продуктивних сил наприкінці XIX – на початку XX ст. визначався другою науково-технічною революцією (НТР).

Відбулася наукова революція, в результаті якої сформувались основи наукового мислення та єдина система наук. Наукова революція розпочалася у фізиці та охопила всі галузі наук. Найвидатнішими досягненнями були: квантова теорія М. Планка, теорія відносності А. Ейнштейна, розвиток гідро- й аеродинаміки, хімічної науки. Зв'язок науки з виробництвом набув системного характеру. Сформувалась нова галузь діяльності — науково-дослідна, завдання якої полягало у втіленні наукових досягнень через дослідницько-конструкторські розробки, виробничі, технологічні та інші дослідження у виробництво. На рубежі XX ст. було створено ряд великих наукових лабораторій та інститутів.

Основний зміст структурних зрушень у світовому та національних господарствах — це зміна співвідношення між окремими сферами господарства. У світовому та національних господарствах зростала частка промисловості та зменшувалася сільського господарства у створенні валового внутрішнього продукту, а також у структурі зайнятості. Економічне зростання ґрунтувалося на більш високому рівні нагромадження. Рівень виробничих інвестицій підвищився до понад 5% від ВВП.

У розвитку ринкової економіки відбувся перехід від досконалої (вільної) конкуренції до недосконалої (монополістичної, олігополістичної). Формувалися відповідні підсистеми та елементи ринкової інфраструктури: організаційно-технічні, фінансово-кредитні, державно-регулятивні.

Почався процес формування етатистської системи господарювання, формувалися та історично еволюціонували масштаби, функції, форми і методи державного регулювання економіки (ДРЕ). Швидке усупільнення, концентрація та централізація виробництва в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. зумовило докорінну зміну економічної ролі держави. Державна економічна політика ґрунтувалася на ідеях неокласичної економіки, увага якої була зосереджена на мікроекономічному аналізі приватногосподарської діяльності.

Упродовж останньої третини ХІХ ст. до початку 20-х рр. ХХ ст. завершилося формування міжнародної економіки як цілісної системи, складовими якої є світове господарство та міжнародні економічні відносини. Світове господарство склалося як система національних економік, що охопила економічно розвинені країни-метрополії та економічно слаборозвинені колонії, залежні держави, і розвивалося на ринково-підприємницьких засадах. Сформувалася система різних форм міжнародних економічних відносин (МЕВ). Головними факторами світового економічного розвитку були процеси інтернаціоналізації та економічної інтеграції. Існує точка зору, що на межі ХІХ–ХХ ст. європейський світ-економіка став глобальним. Глобалізація розвивається хвилеподібно, перша хвиля припадає на 1870–1913 рр. *В основі глобалізації лежать процеси нарощування торговельної та фінансової відкритості, характер існування міжнародного валютного устрою та принципи побудови монетарної політики у відкритій економіці.*

2. Маржиналізм. Становлення неокласичної економічної теорії. Австрійська школа маржиналізму. Математична школа в економічній теорії

В історії економічної думки остання третина ХІХ ст. була перехідним періодом від класичної політичної економії до неокласичної економічної теорії на основі маржиналізму як економічної теорії.

В економічній літературі об'єктивними умовами переоцінки цінностей класичної економічної школи визначають наступні:

а) певні інституціональні зміни в економіці, зокрема розвиток зрілого індустріального господарства, розвиток акціонерної форми власності та нових форм господарювання, формування ринку та психології споживача, ідеології буржуазії, відстороненої від процесу виробництва;

б) кризовий стан класичної політичної економії та необхідність вироблення нових підходів і рекомендацій щодо раціонального господарювання в умовах

монополізації економіки, «автономний інтелектуальний розвиток у межах самої економічної науки»;

в) розвиток математичних методів аналізу, філософії, соціології, психології. Так, Ф. Міровський у книзі «Більше тепла, ніж світла» стверджує, що теорія корисності сформульована за зразком термодинаміки, а неокласична економічна теорія — це переінакшена фізика XIX ст.;

г) маржиналізм утверджувався в полеміці з історичною школою економічної теорії та марксизмом. Проте, перші праці попередників маржиналізму з'явилися раніше, ніж перший том «Капіталу» (1867). У 1890-х рр. Е. Бем-Баверк, В. Парето, Ф. Візер використовували маржинальну теорію для критики марксистської теорії.

Перехід від класичної до неокласичної теорії в економічній літературі розглядається як наукова **«маржинальна революція»**. Її змістом є кардинальний перегляд предмета і методу дослідження класичної економічної теорії, що мало революційний характер. Хронологічно це пов'язано з опублікуванням трьох книг: В.С. Джевонса «Теорії політичної економії» (1871, Велика Британія), К. Менгера «Основи вчення про народне господарство» (1871, Австрія), Л. Вальраса «Елементи чистої політичної економії» (1874, Швейцарія), в яких вчені цілком незалежно один від одного використовували граничні величини як інструмент для аналізу змін економічних явищ, відкрили принцип спадної граничної корисності як основи для побудови нового виду статичної мікроекономіки. Видатний дослідник економічної думки М. Блауг писав, що в її історії це найкращий приклад «множинного» відкриття. Власне термін «маржинальна революція» вперше використав один із засновників маржиналізму Л. Вальрас у 1886 р.

На **першому етапі маржинальної революції (1870–1880-ті рр.) сформувався «суб'єктивно-психологічний напрям» у політичній економії, який ґрунтувався на суб'єктивній теорії вартості, розробленій на основі принципу граничної корисності**. Розвиток маржиналізму відбувався в межах австрійської (К. Менгер, Ф. Візер та Е. Бем-Баверк) та математичної, заснованої В. Джевонсом, а у її рамках — лозаннської (Л. Вальрас, В. Парето) шкіл економічної думки, що дає підстави стверджувати про формування маржиналізму як течії економічної думки.

На **другому етапі маржинальної революції (90-ті рр. XIX ст.) започатковано неокласичний напрям економічної теорії**. Його представники відмовилися від суб'єктивно-психологічного підходу, поєднали маржиналізм із функціональним мікроекономічним аналізом, проголосили себе наступниками класичної політичної економії. Відмінною ознакою неокласичного напрямку було формування національних шкіл: англійської (А. Маршалл, А. Пігу, Ф. Еджуорт), американської (Д.Б. Кларк), шведської (К. Вікселль, Г. Кассель). Уперше термін «неокласична теорія» використав американський економіст Т. Веблен.

Становлення неокласичної економічної теорії як цілісної теоретичної системи відбувалося в процесі формування її теоретичних і методологічних засад. Неокласики визнавали такі положення класичної політичної економії як економічний лібералізм, саморегулювання та рівноважний стан ринкової економіки, принцип «чистої економіки» незалежної від суспільної форми її організації, що абстрагується в економічному аналізі від історичного і

національного підходів, типів і форм власності, ідеологічних та інших позаекономічних чинників.

Основні методи аналізу економічних процесів неокласиками базуються на метафізичній філософії та формальній логіці. Вони охоплюють:

- математичну формалізацію, зокрема використання граничних величин і математичних методів (функціонального аналізу, математичного моделювання);
- мікроекономічний підхід, трактування мікрорівноваги як результату взаємодії мікро одиниць (окремих фірм і споживачів), поведінковий аналіз;
- аналіз статичних рівноважних господарських систем, оскільки механізм досконалої конкуренції забезпечує «алокаційну ефективність» (повне використання економічних ресурсів);
- синтетичний підхід, що поєднує протилежні наукові підходи, традиції, методи наукових досліджень;

системно-функціональний метод, що дає змогу вивчати економіку як систему з певними функціональними зв'язками. Поєднання позитивного і нормативного методів пізнання. Перший спирається на філософію позитивізму, полягає в систематизації фактів, окремих суджень, даних чуттєвого досвіду. Критерієм істини є верифікація (перевірка гіпотези чи теорії), та фальсифікація. Нормативний метод спирається на філософію прагматизму, завдання науки визначається як пошук шляхів максимально можливої ефективної діяльності людини.

Неокласична економічна теорія є величезним надбанням цивілізації, залишається серцевиною мейнстріму економічної теорії, має теоретичне і практичне значення:

- сформулювала предмет економічної теорії, основні характеристики якого визнаються економічною наукою;
- розкриває роль людини в економічному розвитку, досягненні економічних результатів, трактує суб'єктивні мотиви поведінки господарюючих суб'єктів як вихідний момент економічної теорії;
- дозволяє достатньо точно прогнозувати поведінку суб'єктів ринку, розміри, структуру та динаміку попиту, з'ясовує умови ринкової рівноваги, особливості ціноутворення. Економісти оперують поняттями оптимізація, максимізація, мінімізація;
- сприяла поширенню економіко-математичного моделювання у практиці планування та прогнозування народного господарства;
- зробила внесок у розвиток методології економічної теорії, відкрила дорогу математизації економічної науки, виробила аналітичний апарат наукового пізнання.

Попередники маржиналізму. Виникненню ідей маржиналізму сприяли праці видатних учених-економістів, математиків: Й. Г. Тюнена, Ж. Дюпюї, А. Курно, Г. Г. Госсена та ін. Вони першими почали переглядати основні постулати класичної політичної економії з погляду граничного аналізу.

Йоган Генріх фон Тюнен (1783–1850) — німецький землевласник, учений-економіст і практик. У праці «Ізольована держава щодо сільського господарства і

національної економіки» (1826, 1850, 1863 рр.) започаткував теорію розміщення продуктивних сил, досліджував питання граничної продуктивності. Він розробив економіко-математичну (територіальну) модель державного господарства, яка охоплює систему взаємопов'язаних між собою інститутів. **Досліджуючи організацію сільського господарства вчений:**

- сформулював ідею про взаємозалежність факторів виробництва, опрацював оптимальні варіанти поєднання факторів виробництва для забезпечення максимального прибутку на капітал;

- використовуючи аналіз граничних величин, розробив теорію граничної продуктивності факторів виробництва, довів, що найбільший чистий дохід досягається тоді, коли сума граничних витрат на фактори виробництва дорівнює граничній цінності продукту;

- обґрунтував механізм формування рівня земельної ренти залежно від віддаленості ділянки від місця збуту, конкуренції між фермерами за придбання найбільш придатної для використання земельної ділянки;

- сформулював основні засади некласової концепції розподілу доходів, яка ґрунтується на теорії граничної продуктивності факторів виробництва.

Антуан Огюстен Курно (1801–1877) — математик, філософ, економіст. Економічні погляди виклав у книзі «Дослідження математичних принципів у теорії багатства» (1838), в якій акцентував увагу на проблемах взаємодії ціни та попиту. Вчений увів до наукового обігу поняття функції попиту ($D = f(P)$, де D — величина попиту, P — ціна), еластичності попиту та відкрив закон попиту, суть якого полягає у виявленні зворотнього зв'язку між величиною попиту і ринковою ціною. Сформулював *поняття економічної рівноваги*, засноване на аналізі функціональної залежності між рівнем ціни, який диктують покупці, та попитом на товар, що зумовлює обсяги виробництва. Опрацьовуючи математичний апарат теорії фірми, А. Курно дослідив, що а) на ринку досконалої конкуренції, коли фірми не мають можливості впливати на ціноутворення, випуск продукції є максимальним, а ціни — мінімальні, максимізація прибутку досягається за умов рівності граничних витрат та середнього доходу; б) за умов чистої монополії максимальний прибуток забезпечить обсяг виробництва, за якого урівнюються граничний дохід і граничні витрати; в) у моделі дуополії (конкуренції між двома продавцями) у точці рівноваги формується ціна (ЦДР), нижча за ціну монопольного ринку (ЦМР), але вища за ціну ринку вільної конкуренції (ЦРВК), математично це має такий вигляд: $ЦМР > ЦДР > ЦРВК$.

Жюль Дюпюї (1804–1866) — французький інженер і вчений, основні ідеї маржиналізму виклав у статті «Про вимір корисності громадських робіт» (1844), де досліджував проблеми порівняння корисності індивідуальних та суспільних благ, теорії попиту. Вчений стверджував, що кожна додаткова одиниця суспільних благ приносить щоразу менше задоволення споживачам; значення (величина) попиту як функції граничної корисності зменшується у міру зростання кількості придбаних споживчих благ.;

Герман Генріх Госсен (1810–1858) — німецький учений-економіст і математик. Ідеї маржиналізму виклав у праці «Еволюція законів людської

взаємодії» (1854). *Серед основних здобутків науковця, найважливіше значення мають:*

- вчення про задоволення потреб як сенсу життя і основи діяльності людини. Предметом політичної економії мають бути не загальні економічні закони, а економічна поведінка суб'єкта господарювання, його психологічна оцінка та вибір блага. Оскільки мета політичної економії має полягати в тому, щоб допомогти людині отримати максимум насолоди, її необхідно перейменувати у вчення про задоволення;

- теоретична розробка проблем оптимізації за умов обмежених ресурсів, започаткування теорії цінності. Вчений доводив, що, по-перше, «величина задоволення від споживання блага постійно зменшується, якщо ми безперервно задовольняємо це задоволення, поки насичення врешт не відбувається», по-друге, «величина кожного окремого задоволення в момент припинення забезпечення цих задоволень повинна бути однакою для всіх задоволень». *Теоретичні висновки вченого в сучасній економічній літературі були сформульовані як закони Госсена:* перший (закон насичення потреб або спадної граничної корисності) гласить, що із збільшенням споживання блага загальна корисність зростає, а гранична корисність зменшується і при насиченості благом досягає нуля; згідно із другим (закон вирівнювання граничних корисностей) оптимальна структура споживання (максимальне задоволення потреб за умови обмеженості запасу благ) досягається за умов рівності зважених граничних корисностей благ, які споживаються. Другий закон Госсена фіксує принцип рівноваги індивідуального споживання та індивідуального виробництва. Закони Госсена є основою застосування граничної корисності для розробки теорії раціонального споживання та закономірностей споживчого вибору, всієї мікроекономічної теорії ХХ ст.

Австрійська школа. Теорія граничної корисності.

У 70–80 рр. ХІХ ст. австрійська школа здобула найширше визнання серед представників маржиналізму. Її предсталияли професори Віденського університету К. Менгер, Ф. Візер та Е. Бем-Баверк. Головними проблемами дослідження були предмет політичної економії та її методологічні основи, аналіз вартості товару і факторів, що впливають на її формування тощо. Теорія цінності австрійської школи отримала назву теорії граничної корисності, сама школа — школи граничної корисності.

Теоретико-методологічними особливостями австрійської школи були:

- суб'єктивно-психологічний підхід до аналізу економічних явищ і процесів; заперечення об'єктивного характеру суспільного розвитку і властивих йому законів, погляд на економічні закони як результат взаємодії індивідуальних рішень економічних суб'єктів;

- використання як головного об'єкта дослідження не суспільного виробництва, а індивідуального господарства («господарство Робінзона»). Увага акцентувалася на проблемах динаміки економічних процесів, зокрема на діяльності підприємців. Народне господарство розглядалося як сукупність окремих господарств, механізм діяльності яких розкриває закони економіки загалом (мікроекономічний аналіз);

- визнання примату обміну та споживання над виробництвом. Власне відносини обміну виявляють корисність блага, визначають пропорції та характер розвитку виробництва;

- аналіз проблем цінності, розгляд корисності товару визначальним чинником його цінності;

- причинно-наслідковий метод і свідоме уникнення математики, оскільки об'єктивні числові дані не здатні адекватно відобразити економічну поведінку та індивідуальні мотиви, людини, які спонукають її до дії як творчої особи.

Карл Менгер (1840–1921) — засновник австрійської школи маржиналізму, автор праць «Основи учення про народне господарство» (1871) і «Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема» (1883).

К. Менгер створив *учення про блага*, змістом якого є визначення *блага* як речі або дії, які задовольняють (насичують) людські потреби, і *товару* як економічного блага, виробленого для продажу; структуризація благ на а) першого (нижчого) порядку, призначених для безпосереднього задоволення людських потреб, і вищих порядків (наступних: другого, третього і т. д.), які використовуються для виробництва споживчих благ відповідно до «законів причинності... тільки через деякий час», щоб їх «приспосувати до задоволення наших потреб», б) економічні, потреба в яких перевищує доступну на певний момент їх кількість, та неекономічні, кількість яких перевищує існуючу на певний момент часу потребу, вони не мають цінності та не потребують розподілу; комплементи або взаємодоповнюючі та субститути або взаємозамінні блага вищого порядку.

Фрідріх Фрайхер фон Візер (1851–1926) основні ідеї виклав у працях «Походження і основні закони господарської цінності» (1884), «Природна цінність» (1889), «Теорія суспільного господарства» (1914). **Основні теоретичні здобутки Ф. Візера наступні.**

- Політичну економію трактував як розділ прикладної психології, завдання якої пояснювати економічні явища і процеси на основі аналізу мотивів, якими керуються люди у своїй господарській діяльності. Однак, на відміну від К. Менгера, досліджував об'єктивні закономірності на рівні народного господарства, які, на його думку, є результатом узгодження індивідуальних людських мотивів, суджень і поведінки. Сформулював ідеї австрійської школи, використовуючи праці К. Менгера, Г. Госсена, В. Джевонса. Ввів у науковий обіг термін «маржиналізм».

- У теорії цінності наголошував, що цінність є судженням про значимість господарських благ. Використовував термін «гранична корисність», яку *розглядав як додаткову корисність, яку споживач отримує від додаткової одиниці блага*. Доводив, що цінність будь-якого блага вимірюється величиною граничної корисності цього блага.

Математична школа в економічній теорії. Теорії часткової та загальної рівноваги.

Становлення маржиналізму пов'язано з розробками математичної школи, яка представлена теорією часткової рівноваги англійського економіста В. Джевонса,

теоріями загальної рівноваги представників лозанської школи А. Вальраса і В. Парето, а також шведської (стокгольмської) школи, що сформувалася у 20-х рр. ХХ ст. (К. Вікселль, Г. Кассель, Г. Мюрдаль та ін.). Представники математичної школи, використовуючи математичний метод, досліджували економічне життя з позицій маржиналізму, вважали, що ринкова економіка досконалої конкуренції здатна досягти рівноважного стану, під яким розуміли рівність попиту і пропозиції.

Вільям Стенлі Джевонс (1835–1882) — засновник англійської математичної школи, економіст, статистик і філософ. Основні економічні ідеї виклав у працях «Теорія політичної економії» (1871) та «Принципи науки» (1874), в яких процеси і явища господарського життя розглядалися із суб'єктивістсько-психологічних та індивідуалістських позицій.

Теоретичну систему В. Джевонса характеризують наступні положення.

Об'єктом дослідження економічної науки є економіка окремої країни як сума індивідуальних господарств, предметом — вивчення поведінки суб'єкта господарювання з метою виявлення умов отримання споживачем максимального задоволення потреб за мінімуму витрат. Необхідно відмовитися від терміну «політична економія» на користь терміну «економікс», який більше відповідає економіці як науки, що вивчає поведінку індивідів (у науковий обіг термін «економікс» ввів А. Маршалл лише в 1890 р.).

Розвиваючи теорію граничної корисності, В. Джевонс: а) розрізняв валову (сумарну) насолоду і чисту насолоду (насолода мінус страждання), способом вимірювання корисностей вважав порядкове зіставлення насолоди і страждань (ординалістський підхід); б) незалежно від Г. Госсена сформулював закон спадної граничної корисності; в) визначив коефіцієнт корисності як відношення останнього приросту або безкінечно малої частки блага до приросту задоволення, яке воно зумовлює; г) обґрунтував правило максимізації корисності, згідно з яким споживач, прагнучи отримати максимум корисності, свій дохід розподілятиме так, щоб граничні корисності всіх товарів, що споживаються, були рівними; д) розробив, так званий, «ланцюжок Джевонса»: витрати виробництва визначають пропозицію — пропозиція визначає граничну корисність — гранична корисність визначає цінність; є) вивів закон пропорційності між граничними корисностями та цінами продуктів, що має такий вигляд:

$$\frac{\text{Гранична корисність А}}{\text{Гранична корисність В}} = \frac{\text{Ціна А}}{\text{Ціна В}}$$

В. Джевонс використав поняття граничної корисності для обґрунтування рівняння рівноваги для різних сфер виробництва.

Вільфредо Парето (1848–1923) — італійський економіст, соціолог, політолог, інженер, один із засновників неокласичного напрямку економічної теорії. Погляди В. Парето формувалися під впливом маржинальних ідей видатних вчених-економістів М. Панталеоні, Л. Вальраса, А. Курно, Ф. Еджуорта та ін.

Свої ідеї В. Парето виклав в багатьох працях, основні з яких: «Курс політичної економії» (у 2-х томах, 1896–1898), «Підручник політичної економії» (1906), «Трактат із загальної соціології» (1916). У працях В. Парето з політичної економії

знайшли розвиток ідеї математичної школи та теорії загальної економічної рівноваги. В історію світової економічної думки вчений увійшов як автор «оптимуму Парето».

Методологія досліджень В. Парето базується на функціональній (математичній) залежності між рівнозначними економічними процесами і явищами, відмові від використання причинно-наслідкових залежностей.

До основних теоретичних здобутків В. Парето відносять:

- творче розуміння предмета політичної економії, яка повинна вивчати механізм, що встановлює рівновагу між потребами людей і обмеженими ресурсами для їх задоволення;
- дослідження економіки у стані динаміки. Вчений першим серед маржиналістів почав досліджувати економічні величини у стані динамічної рівноваги, коли граничні корисності потреб і постійні коефіцієнти виробництва починають змінюватися, в загалі не відомо про розподіл економічних благ;
- проведення аналізу не тільки економіки вільної конкуренції, але й різних типів монополізованих ринків, що стало самостійним об'єктом дослідження вчених-економістів тільки в середині ХХ ст.;
- розроблення загальної концепції цінності і введення поняття «перевага» (замість поняття цінність), яке має не кількісний, а лише порядковий зміст. Це дало можливість перейти від прямого підрахунку корисності до її непрямого обліку, вибудовувати блага за порядком, або рангом;

3. Втрата Великою Британією світового економічного лідерства. Кембриджська школа неокласики

У Великій Британії неокласичну економічну теорію розвивали представники кембриджської школи. Найбільший внесок в розвиток неокласичної економічної теорії зробили А. Маршалл, А. Пігу.

Альфред Маршалл (1842–1924) — відомий англійський вчений-економіст, засновник кембриджської школи.

Наукова спадщина А. Маршалла є великим кроком у розвитку економічної науки, надбанням усього людства; актуальність її не втрачено і донині. Головний твір науковця «Принципи економікс» — видавався вісім разів.

Після смерті А. Маршалла кембриджську економічну школу очолив **Артур Сесіл Пігу (1877–1959)** — відомий англійський економіст, визнаний лідер кембриджської школи.

Методологія досліджень А. Пігу побудована на використанні позаринкових елементів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

А. Пігу — автор багатьох наукових праць, у яких проповідував ідеї неокласичної системи, вільного підприємництва і досконалої конкуренції. Найбільшу популярність вченому принесла книга «Багатство і добробут» (1912), яка багато разів перевидавалася. У 1932 р. вона вийшла у переробленому і розширеному вигляді під назвою «Економічна теорія добробуту». У книзі досліджується вплив позаринкових елементів на економічний розвиток суспільства, якому властива недосконала конкуренція; аналізуються основні причини, які впливають на добробут у суспільстві; причини глибоких

суперечностей між приватними і загальними інтересами; виявляється роль держави у забезпеченні добробуту нації.

4. Перетворення США на провідну індустріальну державу світу. Американська школа неокласики

Роль економіки США у світовому господарстві. Обсяг промислової продукції США в 1913 р. дорівнював обсягу сумарного виробництва Великобританії, Франції та Німеччини. Частка країни у світовому промисловому виробництві досягла 36%, у виробництві сталі — 47%, видобутку нафти — 82%, кам'яного вугілля — 45%, бавовни — 60%. На території країни було розташовано майже 50% світових залізниць.

Обсяги зовнішньої торгівлі за 1870–1913 рр. зросли в 5,3 разу. Визначальним було швидке зростання експорту порівняно з імпортом (за 1870–1913 рр. відповідно в 6,5 і 4,1 разу), промисловість США почала безпосередньо працювати на експорт. У світовій торгівлі промисловими товарами частка цієї держави становила 35,8%. Країна зайняла перше місце в світі з вивозу зерна, що стало причиною світової аграрної кризи 1875–1894 рр.

США активно включилися у конкурентну боротьбу за сфери впливу. Наприклад, у 1907 р. між двома найбільшими електричними компаніями світу американською «Дженерал електрик» і німецькою АЕГ укладено договір про поділ ринків: «Дженерал електрик» отримала для збуту своєї продукції ринки США і Канади, АЕГ — ринки Європи і частини Азії.

До початку ХХ ст. вклади іноземного капіталу (переважно англійського) в економіку США досягли 3,4 млрд. дол., що майже в 7 разів перевищувало американські зарубіжні вклади (приблизно 500 млн дол. у 1900 р.). На 1914 р. американські монополії вивезли 2,6 млрд дол. Інвестували будівництво Панамського каналу, залізниці Канади (1913 р. — 1 млрд. дол. інвестицій), добування нафти в Мексиці (1 млрд. дол.), олов'яну промисловість Болівії, мідну — Чилі й Перу, будівництво найважливіших доріг Південної Америки. Разом з тим, США далі залишалися країною-боржником.

Чинники швидкого розвитку економіки США

- Радикальний характер Громадянської війни (1861–1865 рр.) створив умови для економічного зростання. Конгрес США проводив політику підтримки індустріального розвитку.

- Природно-географічні умови сприяли прискореному економічному розвитку. Країна мала могутню сировинну базу (вугілля, залізну руду, нафту, кольорові метали, ліс, камінь, сірку, глину), величезні площі родючих земель, цінні лісові та водні ресурси, сприятливий клімат. Протяжність морського узбережжя, що досягала 18 тис. миль, створювала переваги для розвитку мореплавства, рибальства, зовнішньої торгівлі. Озера і річки з каналами забезпечували зв'язок між різними штатами як одного економічного цілого.

- Активно використовували досягнення другої науково-технічної революції: найновіший науково-технічний досвід європейських країн, досягнення американської інженерної науки. Лише за 1890–1900 рр. було видано 234956 патентів. Застарілого обладнання практично не застосовували. Це сприяло

зростанню продуктивності праці, що була в 4,5 разу вищою, ніж в Англії. Промисловість орієнтувалася на масове виробництво та стандартизацію деталей.

- Розвиток економіки пришвидшували процеси концентрації виробництва і капіталу, акціонування і утворення корпорацій.

- Сформувався місткий внутрішній ринок за рахунок імміграції, що стимулювало розвиток виробництва.

Швидке створення інфраструктури забезпечило єдність внутрішнього ринку, міжрайонну та міжгалузеву спеціалізацію. Сформувались сприятливі умови для індустріалізації Півдня і Заходу країни.

Серед багатьох представників американської неокласичної школи, найвідомішим був американський економіст Джон Бейтс Кларк (1847–1939). Свої економічні погляди Дж.Б. Кларк виклав у багатьох працях у яких проповідував ідеї неокласичної системи, вільного підприємництва і досконалої конкуренції. Серед них «Філософія багатства» (1886), «Розподіл багатства» (1899), «Проблеми монополії» (1901), «Сутність економічної теорії» (1907), які органічно доповнюють одна одну і розвивають ідеї науковця.

У дослідженнях Дж.Б. Кларка головним завданням було: виявити об'єктивність і універсальність економічного розвитку суспільства; зробити аналіз соціальних проблем, які породжені протиріччями між працею і капіталом; обґрунтувати справедливість розподілу багатства у капіталістичному суспільстві.

Новизна досліджень Дж.Б. Кларка полягає в обґрунтуванні оригінальної структури курсу політичної економії; вічних універсальних (загальних) законів розвитку господарського життя, які встановлюють гармонічні відносини між класами у виробництві і споживанні; вчення про статику і динаміку господарської системи; теорії розподілу доходів.